

UYGURLARDA İSTİLAHLARA DAİR

R. Rahmeti Arat

İçtimai hayatın her sahasında yer almış olan mefhumları ifade etmek ve büyük inkişaf lar gösteren medeni hayatın ihtiyaçlarını karşılayabilecek, geniş manada, bir edebiyat vücud a getirebilmek için, dilin de o nisbette inkişâf etmiş olması ve kendi varlığına sahip olması icap eder. Uygur devri, bu bakımdan, türk dili tarihinde büyük bir tecrübe devresidir.

Maalesef uygur edebiyatının bugüne kadar neşredilmiş olan kısmı, mevcut malzemenin ancak küçük bir parçasını teşkil etmektedir. Bir devreye ait bütün eserlerin aynı dikkat ve kudretle vücud a getirilmesine imkân olmadığı için, uygurca eserler içinde de iyi veya kötü yazılmış, dikkatli veya dikkatsiz tercüme edilmiş eserlerin bulunması gayet tabiidir. Bundan dolayı, bu sahada mevcut bütün edebiyat malzemesi neşredilmedikçe, bunların hangisinin daha kıymetli ve dikkate değer olduğunu şimdiden tayin etmek güçtür.

Neşredilmiş olan metinler de, daha ziyade, dil bilgisi bakımından işlenmiştir. Dinî - felsefî metinlerden başlayarak, bir halkın bütün içtimai hayatını aksettiren bu eserler, mensup oldukları sahanın mütehassısları tarafından tetkik edilerek, ayrı ayrı kelimelerin muhtelif metinler dahilinde ifade ettikleri manaları bakımından, incelenmemiştir. Onun için, bir kaç manayı ifade eden kelimelerle bir kaç kelime ile ifade edilen manaların karıştırılmış olması ihtimali daima mevcuttur. Bu gibi araştırmaları kolaylaştırabilecek tetkikler, hiç değilse, neşredilmiş metinlerin hepsini toplayan bir lügat bile, henüz mevcut değildir. Bu yüzden her hangi bir ıstılahın, şu veya bu metin dahilinde, kontrol edilebilmesi de oldukça müşküldür. Bunların bir kısmı — meselâ muhtelif mezheplere ait tercüme eserler — için aynı kaynaklardan istifade etmiş olan komşu milletlerin eserlerine müracaat edilebilir. Uygurların kendileri tarafından telif edilmiş eserlere gelince, bunlarda tercüme edebiyat için mevcut olan bu nisbî kolaylık da ortadan kalkmaktadır. Bunların tetkikinde, dil bilgisinden başka lâzım gelen malûmat için, müracaat edilebilecek eserler de yok denilebilecek kadar azdır.

Burada, ancak elde bulunan uygurca eserlerden istifade edilerek, bir kaç dil örneği verilmiştir. Bu örnekler, dilin mücerret mefhumları ifade etmekteki kudretini daha açık gösterdiği için, uygur edebiyatının dinî eserlerinden seçilmiştir. Burkancı uygurların dünya hakkındaki nazariyelerini aksettiren bu mefhumlar ve onların ifadesi, gündelik hayatla doğrudan doğruya alakası olmayan, uzun bir fikir hayatının mahsulüdür. Bilhassa burkan mezhebi gibi çok girift ve mütenevvi mefhumlarla dolu olan bir sahada ıstıllah yaratma işinin dile ve dilin hususiyetlerine inceden inceye vakıf olmağa bağlı olduğu şüphesizdir. Uygurlar da, diğer bütün milletler gibi, kabul ettikleri kültür muhitinin ıstıllahlarını kendi dillerine tercüme etmek usulünü tatbik etmişler ve bu yolda muvaffak olmuşlardır.

I.

Burkan mezhebinin temelini teşkil eden hazine (skr. *piṭaka* „receptacle“, Eitel, 93 a; uyg. *ağılık* (*ağı-lık*, *ağı* „mülk, servet“) üç kısımdan (skr. *tripiṭaka* „the 3 collections (treasuries)“, Eitel, 150 b; uyg. *üç ağılık nom*) tereküp eder:

1. skr. *sūtra*, mezhep ayetleri; uyg. *nom bitig*.
2. skr. *vinaya*, ahkâma ait eserleri; uyg. *nom, törü*.
3. skr. *abhidharma*, akaide ait eserler.

Not. Burkan mezhebinin nazarı kısmından ve onun akide sisteminden bahseden hazinenin (*abhidharma*) uygurlarda hangi sözle ifade edildiğini şimdilik bilmiyoruz. Çünkü, bugüne kadar neşredilmiş olan uygurca metinlerde, bunun uygurcasına tesadüf olunamamıştır. Neşrolunan uygurca metinler uygurlardan kalma eserlerin küçük bir kısmını teşkil ettikleri için, bu ıstıllahın uygurcada olmadığını düşünmek de doğru olamaz. Burkan mezhebinin uygurca yazılmış olan başlıca eserleri neşrolundukça, bu ıstıllahın da meydana çıkacağı şüphesizdir.

II.

Burkancılar bakımından en yüksek bilgi tarzı, varlığın hakikî özüne vakıf olmaktır. Ancak bu suretle insan kendisini bu dünyaya bağlayan bağlardan kurtarabilir. İnsan bu bağların ne olduğunu öğrendikten sonra, onları kendi isteği ile çözebilir ve bu suretle kendisini istikbalde daha yüksek varlık derecelerine doğru götürecektir. Bunun için, bu hakikî varlığı görmek (uyg. *körmek*), anlamak (uyg. *uḱmak*), bilmek (uyg. *bilmek*), duymak (uyg. *tuymaq*) ve nihayet ona nufuz etmek (uyg. *ötkürmek*) gerektir.

III.

Burkancılara göre, dünyadaki hayat bir ıztıraptan ibarettir. Bu sebepten dolayı, burkan, her şeyden önce, insanın ne olduğunu anlatmak, ıztırabı doğuran sebepleri izah etmek ve bu ıztıraptan kurtulmanın yollarını göstermek ister.

Burkancıların talimatındaki ananeye göre, bilinmesi ve onlara göre hareket edilmesi lâzım gelen „dört hakikat“ vardır:

1. Iztırap.

(skr. *duḥkha*; uyg. *emgek*)

yañğılmış tınlıqlar ... alḳunu bar tip atḳanıp nızvanı turğurup, ḳılınç ḳılıp emgek emgenip, sansarda tegzinip yorırlar (L. 5₁₃—6₃) „yanılmış bulunan (doğru yoldan çıkan) mahlûklar... her şeyin varlığına inanarak (dünyaya) bağlanırlar, ihtiraslar yaratarak, ameller işlerler ve ıztırap çekererek, sansarda çevrile çevrile yürürler“.

Diğer örnekler için bk.:

açığ emgek (TT IV B 26) „acı ıztırap“.

irinç emgek (L. 38₁₀) „feci ıztırap“.

ayığ emgek (L. 37₁₂) „kötü ıztırap“.

tar sıkış emgek (L. 40₆) „dar ve sıkıntılı ıztırap“.

sevigsiz emgek (L. 43₁₃) „sevimsiz ıztırap“ v.s.

2. Iztırabın husûle gelmesi.

(skr. *duḥkhasamudaya*; uyg. *emgek toğmak, *e. emgenmek*, *e.-lig ermek* v.s.)

3. Iztırabın kalkması.

(skr. *daḥkhanirodha*; uyg. *emgek öçmek, *e. kitermek*, *e.-siz ermek* v.s.)

4. Iztıraptan kurtulma yolu.

(skr. *duḥkhanirodhagāmini-pratipat*; uyg. (*emgektin) *ozğu ḳurtulğu yol*)

ozğu ḳutrulğu yol yinğakığ ol nomta eşitip uḳarbiz (TT III 63—64) „geçirme ve kurtulma yolunu ve istikametini o buyruktan dinleyerek anlarız“.

IV.

Dünyadaki ıztıraptan kurtulmak için, burkan talimatında bir takım yollar gösterilmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. İman.

(skr. *s'raddhā*; uyg. *kirtgünç*)

kirtgünç on türlü yörüglüg bolur...bu on türlü yörüğde aşnukı sekizi çin kirtü nomğa tayaklıg yörüğ ol, kinki ikisi yirtinçülüg yörüğke tayaklıg ol (TT V B 1—2, 126—128) „imanın on muhtelif şekilde izahı vardır. Bu on izahın ilk sekizi (burkanın) hakikî şeriatına, son ikisi ise, dünyevî izaha istinat eder“.

Diğer örnekler için bk.:

kirtgünç kirtgünmek (TT VI 57) „iman etmek“.*kirtgünç köngül* (TT VI 50) „imanlı gönül“.*yaruk yaşuk kirtgünç* (TT V B 122) „ışıklı ve parıldayan iman“ v.s.

2. Ahlâk kaideleri.

(skr. *s'îla*; uyg. *kılınç, k. yolları*)

1. *on türlüg kılınç yolları* (S. 17 not) „on türlü (iyi) iş yolu“ (= skr. *dus'acarita* ve *karma-patha*).

etüzin „vücutla“:1 *özlügerig ölürmemek* „canlıları öldürmemek“.2 *adınağunun tavarın küçep almamak, oğurlamamak* „başkasının malını zorla almamak ve çalmamak“.3 *adınlarınğ yutuziñga yapşınmamak* „başkasının karısı ile temas etmemek“.*tilin* „dille“:4 *ezüglememek* „yalan söylememek“.5 *çasut çasurmamak* „iftira etmemek“.6 *irig sarsıg sav sözlememek* „kaba ve çirkin söz söylememek“.7 *aşgançulamamak* „yüze gülmemek“.*köngülin* „gönülle“:8 *adın kişiniñ edgüsiñge azlanmamak, künilememek* „başka birisinin malına tama' etmemek ve haset etmemek“.9 *öve köngül tutmamak, övülenmemek* „öfkelenmemek“.10 *ters körüm öritmemek* „aykırı fikirdé olmamak“.2. *on edgü kılınç* (TT VI 255) „on (türlü) iyi iş“.3. *on edgü kılınçlıg törü boşgut* (TT VI 271) „on (türlü) iyi iş kanunu ve bilgisi“.4. *on ayıg kılınç* (TT IV A 67—75) „on (türlü) kötü iş“.

Not. 2. ve 3. yukarıdaki „on iyi iş“ in aynı olup, 4. ise, bunları işlemekten ibarettir: 1. *ölüt ölmek*, 2. *adınağanunğ tavarm oğurlamak* v.s.

5. *biş türlüğ utrunmak atlığ tsuy ayığ kılinçlar* (Suv. 134₉—18 = S. 12—16) „beş türlü karşı gelmek (skr. *ānantariya*) denen günah ve kötü işler“:

- 1 *teñgri teñgrişi burkanniñg etüzinte kan öntürmek* „tanrılar tanrısı burkanın vücudundan kan akıtmak“.
- 2 *köni kirtü nomuğ ayığlamak, tanmak* „doğru ve hak olan kanunu kötölemek ve inkâr etmek“.
- 3 *tüz köñgüllüğ bursañg kuvrağlarığ iki arka kılmak* „düz gönüllü (mütesanif) cemaatlara nifak sokmak“.
- 4 *arığ turuğ arhant dıntarlarığ ölmek* „temiz ve aydın olan arhant ve ruhbanları öldürmek“.
- 5 *ögin kañgm yokadturmak* „anayı ve babayı ortadan kaldırmak“.

6. *biş türlüğ anantrissabag atlığ ağır tsuy ayığ kılinç* (TT IV A 33—35) „beş türlü *ānantariya sabhāga* denen ağır, günah ve kötü işler“:

- 1 *ög kañg birle katılmak* „ana ve baba ile münasebette bulunmak“.
- 2 *bodisavatlarığ boşgutlarığ kutluğlarığ ölmek* „bodisatvaları, boşgutları ve kutluları öldürmek“.
- 3 *bursoñg kuvrağlarıñg ağzıñga kirgü yim içim tavar yimek yuñglamak* „cemaatin ağzına girecek olan yiyim, içim ve malı yemek ve sarfetmek“.
- 4 *vırhar sañgram buzmak sökmek* „manastırları ve mabetleri bozmak ve yıkmak“.
- 5 . . .

7. *toğuz türlüğ kat atlığ ağır tsuy irinçü (kılinç)* (TT IV A 42—43) „dokuz türlü *kat* adlı ağır, günah ve şeni' işler“:

- 1 *vırhar sanlığ sağdıçlığ tavarın almak yuñglamak* „manastırlara ait malları almak ve sarfetmek“.
- 2 *bursoñg kuvrağ öze erksinmek* „cemaate tahakküm etmek“,
- 3 *ölütlük, etlik etmek, turğurmak* „mezbaha ve et satılan dükkanlar açmak ve kurmak“.
- 4 *yağışlık, teñgriilik etmek* „kurban yerleri ve mabetler yapmak“.
- 5 *dyan sakmçka katığlandaçı kutluğlarğa ada kılmak* „(kendini) istiğraka hasreden kutlulara eziyet etmek“.
- 6 *nom boşgutçılarka tıdığ kılmak* „şariat öğreticilere engel olmak“.

7 *berklerde, ariğlarda . . . itmek.*

8 *ariğ simnaçlarığ artatmak* „saf rahibeleri yoldan çıkarmak“.

9 . . .

8 *iki yigirmi türlüğ asanvir atlığ tsuy ayığ kılinç*
(TT IV A 52—54) „on iki türlü *asavvara* denen günah ve kötü işler“:

1 *koyn ölürgüçi tuji bolmak* „koyun öldürücüsü kasap olmak“.

2 *takiğu igidgüçü bolmak* „tavuk besleyicisi olmak“.

3 *tonğuzçı bolmak* „domuzcu olmak“.

4 *balıkçı bolmak* „balıkçı olmak“.

5 *keyikçi, aňgçı, tuzakçı bolmak* „avcı ve tuzakçı olmak“.

6 *turçı, çivgaçı bolmak* „ağcı ve ökseci (?) olmak“.

7 *kuşçı, iterçi, uçğma bağrın yoriğma tınlıglarığ ölürgüçi bolmak* „kuşçu, şahinci, uçan ve karın üstünde sürünen mahlûklar öldürücüsü olmak“.

8 *it etin satğüçi bolmak* „köpek eti satıcısı olmak“.

9 *açakram yılan ölürgüçi bolmak* „açakram yılanı öldürücüsü olmak“.

10 *luu öntürgüçi, yadçı bolmak* „ejder sihirbazı, büyücü olmak“.

11 *(tınlığ)larığ kmağüçi, bukağüçi bolmak* „canlılara işkence edici ve kelepçeleiyici olmak“.

12 *kişi ölürgüçi çantal bolmak* „insan öldürücüsü cellât olmak“.

9. *öküş türlüğ inçsiretmek tsuy irinçü ayığ kılinçlar*
(U II 8632—8757) „çok türlü, sükûneti ihlâl edici, günah, sefil ve kötü işler“:

1 *balıktın balıkka, ildin ilge tegürgüçi yorımak* „şehirden şehre ve ilden ile (söz) götürücü olarak gezmek“.

2 *uluşuğ balığığ iki yartam kılu turğurmak* „halk ve şehri fırkalara ayırarak, ayaklandırmak“.

3 *ıduğ kutlularka ters yarlığ, yaňıluğ saqınç saqınmak* „aziz kutlular hakkında ayıkırı söz söylemek ve yanlış fikirler beslemek“.

4 *ilig törüg bulğamak, bu bulğak tilngengke katılmak* „devlet ve kanunları ihlâl etmek ve bunu isteyenlere katılmak“.

5 *tüzün yavaş edgü kişilerin küng kul kılmak, uçuz yinik tutmak, emgetmek, irintürmek* „asil, halim ve iyi insanları cariyeye ve kul yapmak, onları hakir tutmak, eziyet etmek ve bedbaht kılmak“.

6 *irinç yarlığ yazuksuz tınlıglarığ, oğlın kızın bulğatmak, amra-kınta adırmak* „bahtsız ve günahsız mahlûkları ve (onların)

oğul ve kızlarını bir birine katmak ve onları sevdiklerinden ayırmak“.

7. *sü sülep, yarığ kedip, süvri süngün sançıp, yiti kılınç biçip, ya kurup, ok atıp, adnağı isig özinte adırmağ* „asker sevkedip, zırh giyerek, sivri süngü batırıp, keskin kılıçla keserek, yay gerip, ok atarak, başka (mahlûkları) hayatlarından ayırmak“.
8. *adnağı özin üzüp, kentü özin igdülemek* „başkasının hayatına kıyıp, kendisini beslemek“.
9. *yir suv, bağ borluğ, ı tariğ tarımağ oğurınta suvdağı tınlığlarığ kurğakça, kurğaktaki tınlığlarığ suvda kemişip öldürmek* „yer işlerken, bağ bahçe yaparken ve tarla ekin sürerken, suda bulunan mahlûkları karaya ve karadaki mahlûkları suya atarak öldürmek“.
10. *satığ yuluğ oğurınta teñgin tarazukin, çıgın tsunun siñgin kavın, kürin kürilikin armağ, yutmağ, az birip öküş alınağ* „alış verişte ağırlık, mesafe, seyyal maddeler ve ekin ölçülerinde hile yapmak ve az verip çok almak“.
11. *virhar sanlığ sangik tavarın yimek, yuñğalmağ* „manastırlara ait olan malı yemek ve sarfetmek“.
12. *ayağka çilteke tegimlig tınlığlarığ tot uçuz kılınmağ* „hürmet ve tazime lâıyk olan mahlûklara karşı hürmetsizlik göstermek ve onları kıymetten düşürmek“.
13. *özde uluğlarğa utrunmağ, kiçiglerke uçuz yinik tutmağ* „kendinden büyüklere karşı gelmek ve küçükleri değersiz görmek“.
14. *ögke kañğka baqsılarka yazmağ, yañğılmağ* „anaya, babaya ve hocaya karşı günah ve hata işlemek“.
15. *nomka, bursoñg virharğa yazmağ* „şeriata, cemaate ve manastıra karşı günah işlemek“.

Not. Bu örnekler, insanın düşüncesine varıncaya kadar, bütün teferruatı tanzim eden ahlâk kaidelerine ait mefhumlarının nasıl bütün incelikleri ile tesbit edildiğini göstermeğe kâfidir.

Yukarıdaki *edgü kdınc* ve *ayığ kılınç* sözleri yerine, diğer türkçe sözler de kullanılabilir. Bu gibi örnekler için bk.:

on türlüğ edgüler (TT V B 13) „on türlü iyilikler“;

(kamağ türlüğ) ayığlar (S A 23) „her türlü fenalıklar“;

kaamağ türlüğ yazuklar (S A 22) „her türlü günahlar“ v.s.

Bu istihlalar içinde, uygurcaları ile beraber, yabancı dilden olanlara da rast gelinmektedir. Bunlar içinde, uygurca tercümesi belli olan ve tercüme için örnek tutulan ecnebi kelimelerin uygurca telâffuz şekilleri bulunduğu gibi (msl. *karmapüt* < skr. *karma-patha* „iş yolu“ = uyg.

kılınç yolları), uygurca istilahların hangisine tekabül ettiğini kat'iyetle tayin edemediğimiz istilahlar da vardır. Meselâ burkan ahlâkının temelini teşkil eden „altı mükemmeliyet“i ifade için kullanılmış olan *paramit* (skr. *pāramitā*) sözünün asıl uygurcada hangi sözle tercüme edildiği belli değildir.¹

kirtü künğül köni kirtgünç üçün buşı ulatı altı paramitka katıgılanur ertiler (TT VI 134—135) „doğru gönüllü ve dürüst imanlı oldukları için, daima sadaka vermeğe ve diğer altı fazileti elde etmeğe çalışırlardı“.

Bu „altı paramit“ şunlardır:

1. *buşı paramit* „sadaka vermek fazileti“ = skr. *dāna-pāramitā*.
2. *çaqşapat paramit* „ahlâk fazileti“ = skr. *s'ila-pāramitā*.
3. *serinmek paramit* „tahammül fazileti“ = skr. *kṣānti-pāramitā*.
4. *katıgılanmak* „sebat etmek fazileti“ = skr. *vīrya-pāramitā*.
5. *dyan paramit* „istiğrak fazileti“ = skr. *dhyāna-pāramitā*.
6. *bilge bilig paramit* „hikmet fazileti“ = skr. *prajñā-pāramitā*.

Yukarıdaki *edgü kılınç* ve *ayığ kılınç* mefhumları uygur burkancılarının edebiyatında çok tesadüf edilmekte olan *çaqşapat* (= skr. *s'ikṣāpada*) sözü ile de ifade edilmektedir:

arığ çaqşapat (TT VI 019) „temiz ahlâk“.

yazınçsız arığ ç. (TT III. 134,) „günahsız temiz ahlâk“.

kirtü ç. (TT III 137) „doğru ahlâk“.

yazukluğ sinyuk ç. (TT V A, 23 not) „günahlı, bozuk ahlâk“.

etüz arıgın ermek ç. (TT III 138—139) „vücudu temiz tutma ahlâkı“.

ağız arıgın ermek ç. (TT III 140) „ağız temiz tutma ahlâkı“.

kutluğ çıgayın ermek ç. (TT III 142) „fakirlikle kutlu olma ahlâkı“.

3. İstiğrak.

(skr. *samādhi*, *dhyāna*; uyg. *saqınç*, *dyan saqınç*, *dyan*)

İstiğrak, burkancılıkta insanların geçmeleri lâzım olan en mühim yollardan biridir. Burkan tarafından gösterilmiş olan son gayeye, dünya bağlarından kurtulmağa doğru götüren yol, istiğraktır. İnsan ancak istiğrak yolu ile dünyadan, onun aldâtıcı ve hakikî olmayan tezahürlerinden, tasavvurdan, tefekkürden ve nihayet kendi ihtiyarından vaz geçebilir.

1. *saqınç* „istiğrak, tefekkür“.

üzüksüz muntağ saqınç kılıp, tarnı sözleser, siziksiz sidi tigme işi ködügi büter (TT V A 68—70) „(eğer bir insan) devamlı

¹ Aynı manaya yakın olan *buyan* sözü için krş. skr. *puṅya*.

olarak, bu surette istiğraka dalıp, bu tılısımı söylerse, (o zaman) onun *sidi* denen işi gücü mutlaka olur“.

2. *dyan sakınç* „istiğrak, tefekkür“.

dyan sakınçlığı kiñg kögüzlüg tınlıglar az, saçuk köñgüllüg yañgluk, sakınçlıg tınlıglar öküş (TT VI 022—024) „istiğraka dalan, geniş gönüllü mahlûklar azdır; dağınık gönüllü, yanlış düşünceli mahlûklar çoktur“.

Diğer örnekler için bk.:

dyan sakınçığı sakınmak (TT V A 39) „istiğraka dalmak“.

dyan sakınçka katıglanmak (TT IV A 47) „istiğraka gayret etmek“.

dyan sakınçka kirmek (TT V A 116—117) „istiğraka girmek“.

3. *dyan* „istiğrak, tefekkür“.

bu nomuğ okıguda añg başlayuç dyanıg sakınıp, . . . bu nomuğ okıgu ol (Suv. 33₂₁—34₂) „bu kitabı okurken, evvelâ istiğraka dalıp, . . . ve (sonra da) bu kitabı okumalıdır“.

Diğer örnekler için bk.:

atқанçsız dyan (TT VI 362) „bağlamşsız istiğrak“.

alkınçsız dyan (TT VI 362) „sonsuz istiğrak“.

turkaru dyan (UI 18₁₃) „daimî istiğrak“.

kösüşsüz dyan (Suv. 262₁₄) „arzusuz istiğrak“.

dyan paramit (L. 27₁₀) „istiğrak fazileti“ v.s.¹

4. Hikmet, marifet, idrâk.

(skr. *prajñā*; uyg. *bilge bilig*)

bilge biligtin adrudacı, tip timeki erser, bilge bilig edgüli ayıgli nomlarıg çınkarıp adırtlap, ayıgıg kodup, edgüg alar üçün (TT V B 75—77) „(tasavvurların) hikmet yolu ile ayırt edilmesi, hikmetin, iyi ve kötü tasavvurları tahkik ve temyiz ederek, kötülerini bırakıp, iyi olanları, (seçmesi) demektir“.

Diğer örnekler için bk.:

çın kirtü bilge bilig (S.S. 193) „doğru ve hakikî hikmet“.

çın kirtü arıg süzük bilge bilig (S. 47—50) „doğru ve hakikî, temiz ve berrak hikmet“.

yaruk bilge bilig (TT V 388) „aydın hikmet“ v.s.

¹ Yukarıdaki sözlerin muayyen manalar ifade ettikleri şüphesizdir. Şimdilik bunların skr. karşılıklarını araştırmak imkânı bulunmadığı için, bu sözlerle ifade olunan manaları incelemek kabil değildir. Diğer örnekler için, bk.: *öçmek dyan* (Abh. 1967, 1972), *öñgsüz d.* (653), *tört öñgsüz d.* (1920), *tört töz tüp d.* (1011), *tayak d.* (840, 850-1) *yügerü d.* (126), *könğülsüz d.* (170, 179), *teginmekig, sakınçığı öçürmeklig d.* (1935) v.s.

5. Kurtuluş.

(skr. *vimukti*; uyg. *kuşrulmak, ozmak*)

ayığ emgektin ozğurmak (L. 37₁₂) „kötü ıztıraptan kurtulmak“. *tar sıkış emgektin kuşrulmak* (L. 40₆) „dar ve sıkıntılı ıztıraptan kurtulmak“.

V.

Gördüğümüz varlığın ve bu varlık içinde ayrı ayrı isim ve şekil taşıyan bütün bu eşyanın kendi benliği yoktur. Burkancılara göre, dünyada hiç bir şeyin hakikî varlığı olmadığı gibi, bu varlığı temsil edebilecek bir benlik de mevcut değildir. Skr. *ātman* sözü ile ifade edilmiş olan bu mefhum, uyg. *men* ve bunun nazariyesi *men körüm*’dür.

1. *men* „ben, benlik, mahiyet“.

yokuğ kuşuğ tanuqlamak cın kirtü erür, men iğ atkanmak igid ezüg titir (TT VI 462 not) „yokluğu ve boşluğu ikrar etmek, doğrudur; benliğe bağlanmak, batıl ve aldatıcıdır“.

2. *men körüm* „benlik- (mahiyet-) görüşü (-nazariyesi)“.

yañğılmış tınlığlar kenü özteki toğmaksız öçmeksiz köñgöl tözin tanumadın, toğa turur, öçe turur etüzinte orun uya tutup, men körümni turğurup, alķunu bar tip atķanıp, nızvanı turğurup, kılınç kılıp, emgek emgenip, sansarda tegzinip yorırlar (L. 5₁₃—6₃) „yanılmış mahlûklar, kendi varlıklarındaki var olmayan ve kaybolmayan gönül kökünü tanımadan, olan ve kaybolan bedenlerinde yerleşerek, benlik nazariyesini vücuda getirirler, her şeyin varlığına inanarak, (dünyaya) bağlanırlar, ihtiraslar yaratarak, ameller işlerler ve ıztırap çekerek, sansarda (s. girdabında) çevrile çevrile yürürler“.

VI.

Dünyadaki bütün varlık ve ondaki hayat, muhtelif tasavvurların meydana gelmesinden, kaybolmasından veya bir birleri ile bağlanmalarından ileri gelmektedir. Skr. *dharma* ve uyg. *nom, törü* sözleri ile ifade edilmiş olan bu mefhum, burkan felsefesinde çok mühim bir yer işgal etmektedir. Ananevî izaha göre, *dharma* „kendisine mahsus sifa-

tın (alâmetin) taşıyıcısı“dır.¹ Bu tasavvurların hepsi bir bütün teşkil eder ve şuurlu bir mahlûkun vücuda gelmesinde ve onun yaşamasında bütün bu tasavvurların iştirâki vardır. Bundan dolayı, burkan-cıların *dharma* nazariyesi, insan şahsiyetinin tahlili demektir.

Bu unsurların yahut „taşıyıcı“ların sayısı pek çoktur. Eski burkan mektepleri 75 türlü *dharma* grubu tasavvur etmişlerdir. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. Varlığa yahut hayata tabi olan tasavvur (*dharma*) (=skr. *samskrta*; uyg. *itiglig*).

bilgeler alku itiglig nomlarnıñ çın kirtü tözsüzin tüpsüzin adırlıg bilirler (Suv. 38⁶⁵—67) „hakimler, bütün bu varlığa yahut hayata tabi olan tasavvurların hakikî aslı ve esası olmadığı iyice bilirler“.

Not I. *itiglig nom*, „dört vetireye bağli olan tasavvur“ şeklinde de izah edilebilir. Bu dört vetireden maksat: 1. doğmak, 2. var olmak, 3. değişmek ve 4. ortadan kalkmak'tır.

Not II. *itiglig nom*, yani varlık vetiresine bağli olan tasavvur, sükûnet halinde bulunmadığı için, „devamsız, daimî olmayan“ diye de izah olunabilir (=skr. *anitya*; uyg. *ürlüksüz*):

ürlüksüz nomlarıg bükünüp, üç yaovlaq yolka korkınçın, üstünki yig arunta toğğalı, üç tamğalarıg bütürdi (TT III 142—144) „devamsız tasavvurlardan içtinap ederek, üç kötü yoldan korkmakla, en üstün mekânda (ilâhlar diyarında) tekrar doğabilmek için, üç damgayı (mühürü) yerine getirdi“.

2. varlığa yahut hayata tabi olmayan tasavvur (=skr. *asamskrta*; uyg. *itigsiz*).

nomnuñg itigsiz . . . bilgeli, uğğalı yarayur üçün (TT VI 386 not) „varlığa yahut hayata bağli olmayan tasavvurların esasını . . . bilmeğe ve anlamağa yaradığı için . . .“

Not. *itigsiz nom*, varlık vetiresine bağli olmadığı için, „devamlı, daimî olan“ diye de izah olunabilir (=skr. *nitya*; uyg. *ürlüklüg*).

3. Yürüyen yahut harekette bulunan tasavvur (=skr. *sāsrava*; uyg. *yorıguluğ*).

ol tüzün bilgeler yorıguluğ yorımağuluğ nomlarıg körserler, eşitserler yime, bilge biliglig küçleri yitmişçe, aña atқанmazlar, yapşmmazlar, anı yana çın kirtü yig baştınkı öze tut-

¹ Söz manası ile *dhar* „taşımak“ ve *dharma* „taşıyıcı“ yahut „taşınılan“ demektir. *Dharma* sözü ile ifade edilmiş olan mefhumlar için bk. Koepen, C.T., *Die Religion des Buddha*, I, 227. Seidenstücker, K., *Pāli-Baddhis-mus*, 1923, s. 386: *Dharma* — Realität, Ding, Objekt, Denk-Objekt, Vorstellungs-Objekt, Erscheinung, Zustand, Eigenschaft, Fähigkeit, gute Eigenschaft, Tugend, Gerechtigkeit, Recht, Pflicht, religiöse Obliegenheit, Norm, Ordnung, Gesetz, Lehre, Wahrheit v.s.

mazlar. yoriğuluğ nomlarnıñ ğınsızın yarpsızın bilirler, yorımağuluğ nomlarnıñ ğıme ğınsızın yarpsızın bilirler (Suv. 387₂₃—388₆) „o asil hakimler, yürüyen veya yürümeyen tasavvurları görüp işitseler bile, kudretlerinin yetiştigi derecede, onlara bağlanmazlar ve sarılmazlar ve onları hakikî olanla ve en başta bulunanla bir tutmazlar. Yürüyen tasavvurların hakikî ve sabit bulunmadıklarını bilirlirler. Yürümeyen tasavvurların da hakikî ve sabit olmadıklarını bilirlirler“.

4. Yürümeyen yahut harekette bulunmayan tasavvur (= skr. *anāsrava*; uyg. *yorımağuluğ*).

Not. Bu „yürümeyen yahut harekette bulunmayan“ tasavvurlar grubuna, tabiatıyla, 2. deki „varlığa yahut hayata tabi olmayan“ (= skr. *asamskrta*; uyg. *itigsiz*) tasavvurlar da dahildir.

5. Hoş ve sevimli olan, yani kurtulmak maksadına erişmek için yardım eden tasavvur (= skr. *kus'ala*, uyg. *seviglig*).

6. Hoş olmayan, sevimsiz olan, yani kurtulmak vetiresine engel olan tasavvur (= skr. *akus'ala*; uyg. *sevigsiz*)

7. Orta bir mevki işgal eden, yani kurtulmak maksadına erişip erişmemekte hiç bir tesiri olmayan tasavvur (= skr. *avyākṛta*; uyg. *yarlıgsız?*).

Not. Burkan mezhebinin ahlâk kısmında bir daha tesadüf ettiğimiz bu üç grup şu şekilde sıralanmıştır: *ķavra tutsar, kılınç üç türlüğ bolur, eşitgil tüzün oğlum: bir kujal edğü, ikinti akujal ayığ, üçünç avyakirt yarlıgsız* (U III, 43—57) „eğer toplanırsa, amel üç türlüdür, dinle asil oğlum: ilki — *kujal*, iyidir; ikincisi — *akujal*, kötüdür; üçüncüsü — *avyakirt*, söylenmemiştir (burkan tarafından izah edilmemiştir?).

8. Bu tasavvurlar bir de yığınlara bölünürler (= skr. *skandha* uyg. *yükmek*):

1. Bütün renk ve şekil tasavvurlarının yığıcı (= skr. *rūpa-skandha*; uyg. *önğ, önğ körk yükmek*).
2. Bütün bilgi tasavvurlarının yığıcı (skr. *viññāna-skandha*; uyg. *bilig yükmek*).
3. Bütün duygu ve his tasavvurlarının yığıcı (= skr. *vedanā-skandha*; uyg. *teginmek yükmek*).
4. Bütün fikir tasavvurlarının yığıcı (= skr. *samjñā-skandha*; uyg. *saķınç yükmek*).
5. Bütün iş tasavvurlarının yığıcı (= skr. *samskāra-skandha*; uyg. *kılınç yükmek*) (TT VI 161).

9. Bu tasavvurlar bir takım unsurlara ayrılırlar (=skr. *dhātu*; uyg. *nom, törü*).

1. Hasse unsurları:

a. dış unsurları (=skr. *vişaya*; uyg. *atkaṅgu*).

b. iç unsurları (=skr. *indriya*; uyg. *kaçığ*).

2. Şuur, bilgi unsuru (=skr. *manas*; uyg. *kōṅgūl*).

3. Yukarıda zikredilenlerden geride kalan 64 unsurun hepsi ayrı bir gruba ithal olunur (skr. *dhārma-dhātu*; uyg. *törü*).

10. Bu tasavvurlar ayrı esas kapılara ayrılırlar (=skr. *āyatana* uyg. *töz tüplüg kaçığ*).

Not. Şuura mesnet olan bu tasavvurlar sayesinde her anm şuru vücuda gelebilmektedir. Tasavvurların bu şekilde sıralanması muayyen bir anm kendinden sonraki ana olan münasebetinden ileri gelmiştir. İsim ve mahiyetçe bu tasavvurlar, yukarıdaki *dhātu* unsurlarının ilk 12 nevinin aynıdır.

11. Kendilerinde muayyen sıfatı (alâmeti) taşıyan tasavvurlar bir birleri ile daimî münasebette bulunurlar, yani bunlardan birinin vücuda gelmesi veya kaybolması, diğerlerinin vücuda gelmesi veya kaybolması ile alâkadardır. Dünyada yaşanan hayat akınıni teşkil eden bu tasavvurların bir birleri ile olan münasebetlerini tesbit eden nazariye (=skr. *pratyaya*; uyg. *basutçı töz*)'ye göre, bu tasavvurlar dört grupta toplanırlar:

1. Umumî münasebetlerin tasavvurları (=skr. *adhipati-pratyaya*; uyg. *erksinmek atlıg basutçı töz* (Abh. 16).

2. Mesnet olan ve yardım eden tasavvurlar (=skr. *ālambana-pratyaya*; uyg. *atkağ altıg basutçı töz*).

3. Bir birleri ile aynı şekilde ve fasılasız bağlanan tasavvurların temas noktalarını teşkil eden tasavvurlar (=skr. *samanantara-pratyaya*; uyg. *tüz arasıg basutçı töz*).

4. Biri diğerinin sebebi olan tasavvurlar (=skr. *hetu-pratyaya* uyg. *tıltağ atlıg basutçı töz*).

VII.

Dünyadaki bütün varlığın içindeki bütün vetirelerin, tasavvurların bir birleri ile olan münasebet ve bağlanmalarından vücuda geldiğini görmüştük (bk. VI.). Bu muhtelif tasavvur grupları içindeki renk ve şekil tasavvurlarının (=skr. *rūpa-dharma*; uyg. *ōṅg körk*) mevcudiyeti beş esas yahut büyük unsurun mevcudiyeti ile alâkadardır.¹

¹ Burkancıların „atom“ nazariyesi ve bu nazariyenin yukarıdaki unsurlara olan alâkası hakkında bk. O. Rosenberg, *Die Probleme der buddhistischen Philosophie* Heidelberg, 1924, s. 153.

Bu esas yahut büyük unsurlar da, diğer tasavvurlar gibi, kendilerine mahsus sıfatın (alâmetin) taşıyıcılarıdır. Bu esas unsurlar (= s k r . *dhātu*, *mahābhūta*; u y g . *kuṭ*, *tōz*) şunlardan ibarettir:

1. toprak = s k r . *prthivī-dhātu*; u y g . *toprak*, *yir*.
2. su = s k r . *ab-dhātu*; u y g . *sav*.
3. ateş = s k r . *tejo-dhātu*; u y g . *ot*, *oot*.
4. hava = s k r . *vāyu-dhātu*; u y g . *yil*, (*ığaç*).
5. esir = s k r . *ākās'a-dhātu*; u y g . *altun*, (*temir*).

Not I. *yil* yerine *ığaç* (= *ağaç*) sözünün kullanılması neden ileri geldiği açıkça belli değildir. Bu güne kadar bu şekle yalnız heyete dair metinlerde rast gelindiği için, bunun heyete ait bazı hususiyetlerin tesiri ile vücuda gelmiş olduğu düşünülebilir.

Not II. Burkanecılar bu beş unsura bir de altıncı unsur, şu ur unsuru (s k r . *vijñāna-dhātu*), ilâve etmişlerdir. Bu unsurun da, diğerleri gibi, hakikî varlığı yoktur. Vedacılara göre, bu altıncı unsur nefis, ufak ve hisle duyulmayan bir mahfaza olup, bunda yer tutanlar şunlardır: 1. *manas*, eşyaların verdikleri intibaları benimsemek ve onlara tesir etmek iktidarı, 2. *bodhi*, alınan intihalardan bir fikir yaratmak ve o fikre göre hareket etmek iktidarı, 3. *ahamkāra*, ferdî varlık intibasını tahrir etmek iktidarı (bk. I. Gurîy, *Bud. i Chr.*, s. 74). Uygurca metinlerin neşredilmiş olan kısımlarında bu unsuru ismine ve izahına şimdiye kadar tesadüf olunmadığı için, bu unsurun uygurlarca nasıl tasavvur ve ifade olduğunu bilmiyoruz.

VIII.

Etrafımızda gördüğümüz eşyanın hepsi ayrı ayrı sıfatları haiz olan parçaların birleşmesi ile vücuda gelmiştir. Her mürekkep varlık, onu teşkil eden muhtelif unsurlara parçalanmağa mahkûmdur; bundan dolayı gördüğümüz varlıklardan hiç bir şey daimî değildir. Bu, her nesnenin devamsızlığını ifade eden, mefhum (= s k r . *antiyatā* „the impermanency of ali creature“, Eitel, 151 b), uygurlarda şu şekilde ifade edilmiştir:

1. *ürlüksüz* „devamsız, fani“.

ürlüksüz nomlarığ bükünüp, üç yavlaq yolqa korkınçın, üstünki yig orunta toğğalı üç tamğalarığ bütürti (TT III 142—144) „devamsız olan tasavvurlardan içtinap ederek, üç kötü yoldan korkmakla, en üstün mekânda (ilâhlar diyarında) tekrar doğabilmek için, üç damgayı (mühürü) yerine getirdi“.

2. *a kığ lığ, ürlüksüz* „akıcı ve devamsız“.

tayakığ tegşürmek a kığ lığ ürlüksüz biş yapığığ tegşürmek, a kığsız ürlüklüg baosin etüz özeki arığ ıduq biş yapığığ bulmaq erür (Suv. 704₁₃) „destek değiştirmek, akıcı ve devamsız

olan beş yapıyı değiştirmek, akıcı olmayan ve devamlı bulunan mükâfat vücuttaki temiz ve mukaddes beş yapıyı bulmak (ona vasıl olmak) demektir“.

N o t . Burada *aķıġlıġ* ve *ürlüksüz* yan yana kullanılmış olan çift söz de olabilir. Aynı misal içinde bk. *anıtıyatlġ ürlüksüz yaġınınġ yarlıķaunçuķı kōnġüli arıtı yok* (U III 43 7-9) „devamsız ve fani düşmanın merhameti hiç yoktur“.

IX.

Her nesne ayrı ayrı parçaların birleşmesi ile vücuda gelmiştir. Bu birleşme de daimî olmayıp, yeniden parçalanmaġa mahkûm olduġu için, dünyada hiç bir şeyin hakikî varlığı yoktur. Bizim içinde yaşadığımız muhit, hakikatte mevcut olmayan bir hayal âlemdir. Burkancıların ve bilhassa uygurların da mensup oldukları şimal burkancılarının esas talimlerinden biri olan „yokluk ve boşluk“ nazariyesi (= skr. *sūnya-tā* „a matephysical term designating the unreality of ali phenomena“, Eitel, 136 b) uygurlarda şu sözlerle ifade edilmiştir :

1. *yok* „yokluk“.

ün̄te öñgi yok kuruġ boltuķmaz, yokta öñgi yime ün̄ boltuķmaz (TT VI 165—166) „sesin (sedanın) dışında yokluk ve boşluk olmadığı gibi, yokluğun dışında da ses bulunmaz“.

2. *kuruġ* „boşluk“.

küzüñgüdeki körkdeş teg, alķu alķu nomlarını kuruġ kıldaķısı yok erip, özi öķ kuruġ erür (L. 13₁₂₋₁₄) „aynadaki hayal gibi, bütün bu tasavvurları dahi imha eden mevcut olmayıp, (bu tasavvurun) kendileri boşluktur“.

3. *yok kuruġ* „yokluk ve boşluk“.

ol kim öñġ körk titir, yok kuruġ yime oluķ erür, ol kim yok kuruġ titir, öñġ körk yime oluķ erür (TT VI 157) „renk ve şekil denilen ne ise, yokluk ve boşluk da yine odur; yokluk ve boşluk denilen ne ise, renk ve şekil de yine odur“.

4. *tüp kuruġ* „asli boşluk“.

kōñġül tözin tuymaduķlar, etüz atķaġı kitmemekintin, üzülüp barġaymen tip korkup, tüp kuruġķa teggeli umazlar (L. 26₂₋₄) „(fakat) gönül esasını duymayan (mahlûklar), beden bağları kaybolmadığı (b. bağlarından kurtulamadıkları) için, dağılıp gidiyoruz (mahvoluyoruz) diye korkarak, asli yokluġa ulaşamazlar“.

5. *atқанğuluğsuz yok* „bağlanılamayan yokluk“.

*alkuğun bu tıymağığ tıydılar, atқанğuluğsuz yo-
kuğ bildiler, aqtılar, ötkürdiler* (TT VI 461—463) „hepsi bu
duyguyu duydular ve bağlanılamayan yokluğu bildiler, anla-
dılar ve ona nufuz ettiler“.

Not. Aynı mefhumu ifade etmek için kullanılmış olması muhtemel
olan sözler için bk.: *bulunçsuz törü* (TT VI 429), *bulunçsuz nom* (TT VI
140).

X.

Burkancılara göre, dünyadaki bütün varlığın insanın tasavvurunda
vücuda geldiğini görmüştük. Burkan nazariyesine göre, dünyadaki vak-
'alar âlemi ile vak'alar âleminin haricinde bulunan mutlak hakikat „ma-
zen bilgisi“ (skr. *ālaya-vijnāna*; uyg. *ağılık bilig*) tasavvurunda
birleşmektedir. Fakat vak'alar âlemi aldatıcı olan bir varlık olduğu için,
varlığın haricinde bulunması lâzım gelen mutlak hakikatin de bu şuurun
haricinde bulunması lâzımdır. Burkancılarda *tathātā* sözü ile ifade edil-
miş olan bu mefhum, ebedî ve hiç bir suretle değişmeyen, mutlak bir
özdür. *tathātā*, bilginin formel bir kanunu değil, bizzat hakikatin mahi-
yetidir. Bu ideal hakikat bizim mahdut bilgi vasıtalarımızla idrāk edilemez.
O, vak'alar âleminin haricinde olup, aynı zamanda sayısız sıfatların ve
onlarla birlikte bütün bu varlığın esas ve temelini teşkil eder. Bu mutlak
hakikat, muayyen bir mevcudiyete bağlı olan bir varlık değil, bir ruh
yahut şuur olarak tanınır. Her şeyin hakikî aslı ve esâsını teşkil eden
bu mefhum için uygurlar şu sözleri kullanmışlardır :

1. *kirtü öz* „hakikî esas“.

*ol antağ kirtü tözüğ bilmişleri üçün, ötrü ol tüzün bilge-
ler, yoriğuluğ nomlarığ körserler eşitserler yime, bilge biliglig
küçler yitmişçe, ötrü ańğa atқанmazlar yapşınmazlar* (Suv.
387₁₂—388₂) „asil hakimler o hakikî esası bildikleri ve anla-
dikları için, yürüyen ve yürümeyen tasavvurları görüp işitseler
bile, hikmet kudretlerinin yetiştigi derecede, onlara bağlanmaz-
lar ve sarılmazlar“.

2. *çın kirtü töz tüp* „hakikî esas“.

*bilgeler alku itiglig nomlarınığ çın kirtü tözsüzün
tüpsüzün adırtlığ bilirler* (Suv. 386₅—7) „hakimler bütün bu
varlığa yahut hayata tabi olan tasavvurların hakikî bir esasa ve
asla istinat etmediğini iyice bilirler“.

3. *çın kirtü yig baştınkı* „hakikî ve en üstün esas“.

anı yana çın kirtü yig baştınkı öze tutmazlar, yoriğuluğ nomlarnıñ çinsızın yarpızın bilirler, yorımağuluğ nomlarnıñ yime çinsızın yarpızın bilirler (Suv. 388₃₋₆) „onları (yani yürüyen ve yürümeyen tasavvurları) hakikî olan ve başta bulunanla bir tutmazlar. Yürüyen tasavvurların hakikî ve sabit bulunmadıklarını bilirler. Yürümeyen tasavvurların da hakikî ve sabit olmadıklarını bilirler“.

4. *ertükteg kirtü töz* „olduğu-gibi hakikî esas“.

ol tüzün bilgeler ıduğ bilge biliglig közleri öze körgülüg bilgülg, nomlağuluğsuz sözlegülüksüz ertükteg kirtü tözüg kentüleri bilmişin ukmışın yoriğuluğ yorımağuluğ nomlarda k.n-tüleri atkanmayukın yapşınmayukın adınlarğa yime biltürgeli tanuqlatğalı anın adruğ adruğ yırtınçülüg atıg savıg sözüg söyleürler, körkitürler (Suv. 388₂₂ — 389₇) „asil hakimler mukaddes ve hikmet gözleri ile görülüp bilinen, (fakat) öğretilmeyen ve ifade olunamayan olduğu-gibi hakikî esası kendilerinin bildiklerini ve anladıklarını, yürüyen ve yürümeyen tasavvurlara bağlanıp, sarılmadıklarını başkalarına da bildirmek ve ikrar ettirmek için, türlü türlü dünyevî isim ve söz söylerler ve gösterirler“.

5. *çınşu tigme ertükteg töz* „çmşu denilen olduğu-gibi esas“.

ne üçün bilirler tip tiser, kim ol çınşu tigme ertükteg töz atkanmaksız yapşmmaksız üçün, anın anı bilirler (Suv. 387₁₈₋₂₁) „nasıl bilirler diye sorulsa, (denilebilir ki, o hakimler) onu şu sebepten dolayı bilirler: o *çınşu* denilen olduğu-gibi esas bağlanılmaz ve sarılmaz“.

6. *çınşu tigme ertükteg kirtü töz* „çınşu denilen olduğu-gibi hakikî esas“.

inçip yana tüzün bilgeler yırtınçülükte yig ıduğ bilge biliglig közüg bulmuşları üçün, alku nomlarnıñ çınşu tigme ertükteg kirtü tözün bilirler (Suv. 387₁₄₋₁₈) „fakat asıl hakimler dünyada en mukaddes hikmet gözünü bulduklarından, bütün bu tasavvurların *çınşu* denilen olduğu-gibi hakikî esasını bilirler“.

7. *çınşu tigme ertükteg çin kirtü töz* „çmşu denilen olduğu-gibi hakikî esas“.

birük ne türlüg sav sözleserler, inçip yirtinçülüg yilvi sav öze çınşu tigme ertükteg çın kirtü tüzüg biltürgü uktürğu üçün, sözleyürler (Suv. 386₁₄₋₁₇) „fakat (bu hakimler) hangi kelimeleri söylerlerse, bunu dünyevî aldatıcı kelimelerle ancak, çınsu denen olduğu-gibi hakikî esası bildirmek ve anlatmak için söylerler“.

Not I. *çınşu*, diğer metinlerde *çınju*, çince bir kelime olup (çin. *tschen-ju*), „hakikî-gibi“ manasını ifade eder ve doğrudan doğruya skr. *tathatā* „olduğu-gibi“ yahut skr. *bhūtatathatā* „hakikî-olduğu-gibi“ den alınmıştır; uygurca *ertükteg* (*er-tük+teg*) de aynı mefhumun türkçe ifadesidir.

Not II. Hakikî esası öğreten bilgiyi uygurlar şu şekilde ifade etmişlerdir: *çın kirtü töz nom* „hakikî esas bilgisi“.

ol ödün mahabrahmi uluğ ezrua teñgri bu muntağ mungadmçıg teriñg yörüglüg çın kirtü töz nomuğ eşitip, ötrü yana aluka çmtamanı bodisatavka . . . tip ayıttı (Suv. 389₈₋₁₂) „o zaman Mahābrahmā, ulu ilāh Ezrua, bu şekildeki pek derin izahlı esas bilgiyi işidince, Āloka-çintāmani Bodhisattva'ya tekrar . . . diye sordu“.

XII.

Hiç bir mürekkep teşekkül daimî ve hakikî bir varlık olmadığı gibi, o teşekkülün ayrı ayrı parçaları dahi hakikî mevcudiyetleri olan varlıklar değildir. Bu ayrı unsurlar, ancak kendilerinde taşıdıkları sıfat ve alâmetler dolayısı ile, mevcuttur. „Varlıklar“ ı bize bir birinden ayrı gibi gösteren bu sıfat ve alâmet (= skr. *lakṣaṇa* „characteristic physiological marks“, Eitel, 61 a) mefhumunu, uygurlar şu şekilde ifade etmişlerdir:

1. *belgü* „alâmet“.

çınşu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür (TT VI 190) „çınşu denen olduğu-gibi hakikî esasın alâmetleri bunlar (yani yukarıda zikredilenler) dir“.

igid saınç yorımak yorımamañniñ belgüsi erür; bu belgüler yana yalıñguz at öze ök bar erürler, neñg inçip çın kirtü öze bar ermezler (Suv. 388₇₋₁₀) „aldatıcı tasavvurlar yürümek ve yürümemeğin alâmetleridir. Bu alâmetler de ancak isim olarak mevcuttur ve hiç bir zaman hakikat olarak mevcut değildir“.

2. *irü belgü* „alâmet“.

bu titir . . . on orunlar sayuķı irü belgüler közünmeki (Suv. 315₁₃) „on cihetin her birinde alâmetlerin bilinmesi . . . budur“.

XII.

Yukarıda zikredilmiş olan (bk. VII) altı esas veya büyük unsurların taşıdıkları sıfat veya alâmetler (skr. *lakṣaṇa*; uyg. *belgü*) şunlardır:

1. *öñg körk* (*öñg, öñg bod, bod, körk, körk meñgiz*) „renk ve şekil“.
2. *ün* (*ün çoğı*) „ses“.
3. *yıd yıpar* (*yıd, yıpar*) „koku“.
4. *tatiğ* „tat“.
5. *bürtmek* (*büritleğ*) „lems“.
6. *törü* (*taştınkı törü, nom, sakınç*) „tasavvur“.

XII.

Yaşadığımız hayatı duymamıza yardım eden ve, aralarında olan temas ve münasebetleri ile, hayatı vücuda getiren iki nevi unsur vardır. Bunlar insanı hayata bağlayan ve burkanın gösterdiği gayeye doğru götüren yolda kendisinin en büyük düşmanıdır. Birincisi dış unsurlar (= skr. *vişaya*) olup, uygurlarca şöyle ifade edilmiştir:

1. *atkañgu* (L. 10₁₃).
2. *atkañgular* (L. 14₆).
3. *altı atkañgular* (L. 10₅).
4. *altı türlüğ atkañgular* (TT VI 189 var.).
5. *atkañgu törü* (U II 10₁₉₋₂₁).
6. *atkağ* (L. 11₁).
7. *yañğluk atkağ* (L. 23₄).
8. *yaşurmuş ilinmiş atkağ* (TT III 128).
9. *atkağlığ vişyalığ meñgiler* (TT III 121).
10. *vişaylığ meñgiler* (U II 28₀).
11. *altı türlüğ yağılar* (TT VI 156).
12. *bağlar* (U II 58₄₋₅).
13. *taştınkı törü* (TT VI 459).
14. *taştin sñğarkı anvantlar tıtağlar* (TT VI 383 not).

Bu dış unsurlar şunlardan ibarettir (krş. XII)

1. <i>öñg körk</i> „renk ve şekil“	= skr. <i>rūpa</i> .
2. <i>ün</i> „ses“	= skr. <i>s'abda</i> .
3. <i>yıd</i> „koku“	= skr. <i>gandha</i> .
4. <i>tatiğ</i> „tat“	= skr. <i>rasa</i> .
5. <i>bürtmek</i> „lems“	= skr. <i>spars'a</i> .
6. <i>törü</i> „tasavvur“	= skr. <i>dharma</i> .

XIV.

Yukarıdaki altı türlü dış unsurun mukabilinde, insanda, bu unsurların gönüle girmesine yardım eden, yani onları gönüle kaçırın, altı iç unsur, methal, yahut yol (= skr. *indriya*) mevcuttur. Bu mefhumun ifadesi için, uygurlar şu sözleri kullanmışlardır:

1. *kaçığ* (U II 10₁₉).
2. *kaçıqlar* (L. 43₃).
3. *altı kaçığ* (TT III 57).
4. *altı kaçıqlar* (TT III 121 not.).
5. *kaçığ yol* (U II 10₂₆).
6. *altı kaçığ orunlar* (U II 12₁₈).
7. *intriler kaçıqlar* (TT III 5 not.).
8. *ilendeçi erksindeçi atlıg altı kaçıqlar* (TT VI 189 - 191 var.).
9. *altı türlü ilenür ıltızlar* (TT VI 189).

Bu iç unsurlar şunlardan ibarettir:

1. <i>köz</i> „göz“	= skr. <i>cakşus</i> .
2. <i>kulğak</i> „kulak“	= skr. <i>s'rotra</i> .
3. <i>burun</i> „burun“	= skr. <i>ghrāṇa</i> .
4. <i>til</i> „dil“	= skr. <i>jihvā</i> .
5. <i>etüz</i> „beden“	= skr. <i>kāya</i> .
6. <i>köñgöl</i> „gönül“	= skr. <i>manas</i> .

XV.

Şuur, maddi unsurlardan muayyen bir isim taşıyan ve muayyen bir vücut bulan şeyleri yapan ve şekil veren bir kuvvettir. Biz etrafımızdaki varlığı, iç ve dış unsurların bir birleri ile temasından vücuda gelen bir kaç türlü şuurla idrāk ederiz. Şuur (= skr. *vijñāna*) mefhumunu uygurlar şu sözlerle ifade etmişlerdir:

1. *bilig köñgöl* „şuur, bilgili gönül.“

ançulayu yime kaçığ yol, atkañgu törü, bilig köñgöl bu üçte ötkürü bürtmek bolur (U II 10₂₅₋₂₈) „yine aynı şekilde, methal yolunun, bağlanılan tasavvurların ve bilgili gönülün (şuurun), yani bu üç (şeyin) birleşmesinden, lems hasil olur“.

2. *köñgöl bilig* „şuur“.

tağı yime köñgli biligi yime turkaru adruk adruk al-kınçsız törü sakınur adırar (TT VI 183-18 ve not 388) „yine şuur da her türlü bitmez tükenmez tasavvurlar düşünür ve ayırır“.

İnsanın dünyadaki varlığı tanınmasına iştirâki olan sekiz nevi şuur (= u y g. *sekiz türlüg köngül bilig*) şunlardır :

1. *köz bilig* „göz bilgisi“ = s k r. *cakşur-vijñāna*.
2. *kulğak bilig* „kulak bilgisi“ = s k r. *s'rotva-vijñāna*.
3. *burun bilig* „burun bilgisi“ = s k r. *ghrāṇa-vijñāna*.
4. *til bilig* „dil bilgisi“ = s k r. *jihvā-vijñāna*.
5. *etüz tilig* „beden bilgisi“ = s k r. *kāya-vijñāna*.
6. *köngül bilig* „gönül bilgisi“ = s k r. *citta-vijñāna*.
7. *adra bilig* „ayırt etme bilgisi“ = s k r. *ādāna-vijñāna*.
8. *ağılık bilig* „mahzen bilgisi“ = s k r. *ālaya-vijñāna*.

Not I. Bu sekiz türlü şuur vasıtası ile elde edilen bilgi yanlış bilgi olduğu için, ona sekiz türlü yanlış bilgi (u y g. *sekiz türlüg yañğluğ bilig* (TT VI 400) de denilir.

Not II. Listedeki 7. ve 8. şuurun isminde metinlerde bir az fark vardır :

1. *adra atliğ bilig* (TT VI 414—15) *adra tigma bilig* (TT VI 398—99), *adra köngül* (T VI 399 var.) „ayırt edici denen bilgi (şuur, gönül)“.

2. *adva tüyuğlı bilig* (TT VI 414 var.) „ayırt eden ve duyan bilgi“.

3. *adva tip tutuğlı bilig* (TT VI 399 var.) „ayırt edici denilen ve zapteden bilgi“.

4. ... *turğuruğlı bilig* (TT VI 388 not) „... ve kurucu (yaratıcı) bilgi“.

Bu farklar şuurun oynadığı rolden ileri gelmektedir, çünkü bu şuur kendisinde önceki altı şuur nevinin toplar. Onun için ismi „zapteden“ dir. Bunda „ihtiyar“ ve dolayısı ile „icâat“ isteği yaşamaktadır; bunun için ismi „yaratıcı“ dir.

Sekizinci şuurun ismi *ağılık koimso bilig* yahut *koimso ağılık bilig* „mahzen bilgisi“ dir ki, bu s k r. *ālaya-vijñāna*'nın sözce mukabilidir. *koimso* ise, aynı mefhumun çine e ifadesidir (≠ *han-tsang*) : *burkanlarınñg koimsosi ağılığı* „burkanların mahzeni“; burada *tathāgata-garbha* yerine kullanılmıştır. *tathāgata-garbha* ise, insanın müteal ruhudur ve kendisinde yayılmak ve ayrılmak iktidarını bulundurmaktadır. Görmek iktidarının renk'e olan münasebeti ne ise, enfüsi *ağılık bilig*'m a fakî *tathāgata-garbha*'ya olan münasebeti de aynıdır (bk. TT VI 206 not).

Not III. Yukarıda zikredilen şuurlardan başka, bir de aydın, parlak bilgi yahut hikmet (u y g. *yaruk bilig, yaruk bilge bilig*) vardır ki, bu şuurla, yalnız dünyadaki vetirelerin kendilerine bu vatirelerin hakikî özüne, yani diğer bütün bilgilerin yanlış ve aldatıcı olduklarına da nüfuz edebilmektedir.

yaruk bilig (T III 133) „aydın, parlak bilgi“.

yaruk bilge bilig (TT VI 387—388) „aydın bilgi, hikmet“.

sekiz türlüg yaruk bilge bilig (TT VI 383) „sekiz türlü aydın bilgi, hikmet“.

sekiz yükmeğ yaruk (TT VI 378) „sekiz aydınlık (nur)“.

Bu „aydın bilgi“ nin izahı için bk.:

tayşınġ itigsiz boltuġmaz tērīng yōrūgin utġuraġ yaratı yaşıtı ötkürü asar, ol bilge bilig timin yaruġ bilge bilig titir (TT VI 386—388) „Mahāyāna am varlığı tabi olmayan ve bulunmaz (yani yok ve kuru olan = skr. *s'ānyatā*) derin manasını tamamen aydınlatarak ve ışılatarak, nüfuz edebilirse, o hikmete o anda aydın hikmet denir“.

„Aydın bilgi“ nin (= uyg. *yaraġ bilge bilig*) gönül bilgisi (= uyg. *kōngül bilig*)'ne olan münasebeti için bk.:

ançulaya yime bu nom bitig içindeki sekiz türlüg kōngül bilig erüşi bolup, yaruġ bilge bilig arġaġı bolup, turġara kavışıp, tmlıġlar tuyar, uġar bilir bolup, ötkürüp burġan yolınġa kirür (TT VI 393—395) „aynı şekilde şeriat kitabındaki sekiz türlü gönül bilgisi arış, aydın bilgi ise, argaç iplikler gibi olup, bunların mütemadiyen kavuşmaları ile mahlûklar duyarlar, anlarlar, bilirler ve (ona) nüfuz ederek, burkan yoluna girerler“.

XVI.

Unsurlar ve onların sıfat yahut alâmetleri, hasselerin faaliyeti ve onların uzuvları, bunların mevcudiyeti ve bir biri ile karşılıklı bağlanışları, aşağıdaki durumun anlaşılabilmesi için gerektir: ruhî kategoriler yahut ferdiyet kategorileri beş *skandha* 'dan, yani beş yığın'dan ibarettir. Bunlar her canlı varlığın zarurî vasıflarıdır ve varlığın mefhumunu, onun hakikî varlığını ve şuurunu teşkil ederler. İnsan da, diğer eşya ve her hangi diğer bir varlık gibi, daimî olan ve değişmeyen hiç bir şeyi haiz değildir. O da ayrı ayrı unsur, yığının v.s.'lerin illiyet esası üzerine bağlanmalarından vücuda gelmektedir.

Skr. *skandha*, yani her türlü duygu tasavvurlarının (*rūpa-dharma*) bir arada toplanmasını (*rūpa-skandha*) ifade için, uygurlar şu sözleri kullanmışlardır:

1. *yükmek* „yığın“.

ōñġ körkte ulatı teginmek, saġınç, kılınç, bilig yükmekig alġu inçe bilmiş uġmış kergek; bu biş yükmekig inçe ötkürü usar, ol tınlıġ etüzi tüzün öñġlüg burġan titir (TT VI 160—163) „renk ve şekil ve diğer yığınları, (yani) duygu, fikir, iş ve bilgi yığınlarının hepsini, böylece bilmek ve anlamak gerektir. Bu beş yığma böylece nüfuz edebilirse, o mahlûkun vücuduna asil renkli burkan denir“.

2. *biş yapıġ* „beş yapı“.

tayaġıġ teġşürmek, aġıġlıġ ürlüksüz biş yapıġıġ teġşürmek, aġıġsız ürlüklüg baosın etüz özeke arıġ ıduġ biş yapıġıġ bulmaġ erür (TT VI 107 not) „destek değiştirmek, akıcı

ve devamsız olan beş yapıyı değiştirmek, akıcı olmayan ve devamlı bulunan mükâfat vücuttaki temiz ve mukaddes beş yapıyı bulmak demektir“.

3. *biş yapığ etüz* „beş yapılı beden“.

biş yapığ etüzüm yirke yapışıp, ertüngü ağır bolup, öz arıgsızımta yime bata te Bretü umadın yatur men (U III 38₃₃—35) „beş yapılı bedenim yere yapışıp, fevkalâde ağırlaşıyor; kendi kırım içine batarak, hareket edemeden yatıyorum“.

4. *biş yapığlığı ev bark* „beş yapılı ev bark“.

bildim alku kuruğ tip biş yapığlığı ev barkığı (U I 21₁—2) „beş yapılı ev barkın tamamen boş olduğunu bildim“.

5. *ağığlığı biş yükme* „akıcı beş yığın“.

ağığlığı biş yükme yalañguqlarınıñ erür (TT VI 157 not) „akıcı beş yığın insanlara aittir“.

Bu beş yığın şunlardan ibarettir:

1. *önğ körk* „renk ve şekil“ (= skr. *rūpa*).

ol tnlğ turkaru bilge bilig közün adruk adruk alkınçsız körtle önğ körk körür (TT VI 150—151) „o mahlûk daima hikmet gözü ile çeşit çeşit ve bitmez tükenmez renk ve şekil görür“.

Not. Aynı mefhumun ifadesi için kullanılmış olan diğer sözler için bk. XII,1.

2. *teginmek* „duymak, çekmek“ (= skr. *vedanā*).

teginmektin tartılacağı tip timek erser, teginmek nomuğ özge alınıp köñgüilde kılar üçün (TT V B 72—73) „(tasavvurların) duymak yolu ile çekilmesi ise, duygunun tasavvurları kendisine alarak, (onları) gönülde bulundurduğu içindir“.

Not. Aynı mefhumun ifadesi için, *aşamak* „yemek, çekmek“ sözü de kullanılmaktadır:

önğ körk alati aşamak, sakınç, kılınç, bilig yükmeğig alku inçe ukmış kergek (TT VI 160—161 var.) „renk ve şekil ve diğer (yığınları, yani) duygu, fikir iş ve bilgi yığınlarını, (hepsini) aynı şekilde bilmek ve anlamak gerektir“.

3. *sakınç* „fikir, düşünce“ (= skr. *saṃjñā*)

ölürmek sakınçın teñgri burkan etüzinte kan öntürtümüz erser (TT VI A 29—30) „öldürmek düşüncesi ile, tanrı burkan vücudundan kan akıttık ise,...“

Diğer örnekler için bk.:

- asra mansız saķınç* „mütevazı fikir“.
tetrü saķınç „aykırı fikir“.
tevlüg kürlüg saķınç „hilekâr, fesatçı fikir“.
yanğluk saķınç „yanlış fikir“.
yavlaķ saķınç „kötü fikir“ v.s.
 Not. *saķınç* „istiğrak, tefekkür“ için bk. IV, 3.

4. *ķılınç* „iş, amel“ (= s k r. *samskāra* yahut *karman*).

inçe bilmış kergek, ol barça yeklerniñ ķılınçı ol (TT VI 66—67) „böyle bilmek gerek, bütün bunlar şeytanların işidir“.

Not. Diğer örnekler için bk.: IV, 2 *ķılınçtan* 'tan başka, aynı mefhumu ifade etmek için, *iş* ve *iş ködüğ* sözleri de kullanılmaktadır:

1. *bu iki yigirmi türlüģ asanvarukikiler işi n işlegüci bolup* (TT IV A 62—63) „on iki türlü *āsamvarika* 'lar işini işleyici olup“.
2. *admıçıģ muñgadıncıģ ağır iş ködüğlerde anğ başı süzük kirtgünç köñgöl ol* (TT V B 9—10) „harikulâde ağır iş ve güçlerin en başta geleni, berrak imanlı gönüldür“.

5. *bilig* „bilgi, şuur“ (= s k r. *viññāna*).

akığlıģ biş yükmek erser, öñģ, teginmek, saķınç ķılınç, bilig erür „akıcı olan beş yığın ise, renk, duygu, fikir, iş ve bilgi'dir“.

Not I. *bilig* sözünün sahası çok geniş olup, bilhassa mücerret mefhumların ifadesi için kullanılır; bk. *Index*.

Not II. Yukarıda gördüğünüz beş yığın akıcı (= s k r. *āsrava*) 'dır ve insanlara aittir. Bunlardan başka, akıcı olmayan (= s k r. *anāsrava*) ve burkanlara ait bulunan beş yığın *akıģsız biş yükmek* „akıcı olmayan beş yığın“ vardır:

1. *çaķşapat* „ahlâk“ = s k r. *s'ila*.
2. *dyan* „istiğrak“ = s k r. *samādhi*.
3. *bilge bilig* „hikmet“ = s k r. *prajñü*.
4. *ķutrulmaķ* „kurtuluş“ = s k r. *vimukti*.
5. *ķutrulmaķıģ bilmek körmek* „kurtuluşu bilmek ve görmek“ = s k r. *vimuktijñādarsana*.

Not III. Uygurlar *yükmek* sözü ile, s k r. *skandha* manasında olan teknik ıstılahtan başka, bir de s k r. *sambhūra* „malzeme“ (provision) mefhumunu da ifade etmişlerdir:

kim kayu iüzünler oğlı bu darnı nomuğ tutsarlar sözleserler ülgülençsiz teñğlençsiz uluğ türlüğ buyanlıģ yükmekig yığğalı, tırgeli, kazğanğalı uğaylar (TT VI, 99) „asiller oğlundan hangisi bu tılısım kitabını tutar ve söylerse, ölçülmez ve tartılmaz pek çok sevaplı yığınları yığar, toplar ve kazanabilir“.

Aynı mefhum için bk. *buyanlıģ tırgin*:

ertingü uluğ bedük buyanlıģ yükmekig buyanlıģ tırginig tözü tüketi ķılmıģ kazğanmış bolurlar (TT VI 99) „fevkalâde ulu ve azim sevaplı yığınları tamamen yapmış ve kazanmış olurlar“.

Bu mefhum daha çok *yivek* (*yivik, yevək*) sözü ile ifade olunmaktadır: *buyanlıĝ, bilge biliglig iki türlüĝ yiveklerinĝ tükellig bolar* (TT V B 103.) „sevaplı ve hikmetli, yani bu iki türlü teĝhizatı tam bulur“.

XVII.

Yukarıda gördüğümüz bu beş yığın, her canlı varlığın, her ferдин vasıflarıdır. Bunlar umumî oluş çevresi içinde meydana çıkar ve kaybolurlar. Fakat bu yığınlar ve onların temelleri olan unsurlar ve bu unsurların keyfiyeti nereden geliyor? Umumiyetle bu varlığın yuvarlanması (devr-i daim) neden ileri gelmektedir? Bu varlık, oluş ve görüşlerin son sebebi nedir? Burkan bu son sebebi, bir birini takip eden karşılıklı varlık illetlerinin zincirlenmesi nazariyesi ile izah etmiştir. Bir birinin içine geçen ve bir birinin varlığını tayin veya yok eden bu illetler zinciri, burkan metafiziğinde her şeyi kendi içine alan bir halkadır ve dünyanın durmadan dönmekte olan çarkıdır. Kim bu halkanın içine girer ve çevrilişi idare edebilirse, o dünyaya çevresinin derinliğini bilmiş ve yokluğa doğru götüren yolun üzerindeki maniaları görmüştür. Onun için artık hayat bilmececi ve oluşun sırrı halledilmiş ve ıztrab, ihtiyarlık, doğum ve ölüm kalmamıştır. S k r. *prtaityasamutpāda* sözü ile ifade edilmiş olan illetler zinciri mefhumu, uygurlarda *ulaĝ sapıĝ* (?) sözü ile tercüme edilmiştir:

aṅṅ ilki sansız tümen ajunta berü ötkürü bükünki künge tegi toĝa ölü ulaĝ sapıĝ üzülmez (TT VI 014—016) „ilk zamandaki sayısız (on binlerce) mevcudiyet şekillerinden beri bu güne kadar doğum ve ölüm silsilesi kopmaz“.

Not. illetler zinciri mefhumunun ifadesi için kullanılmış olması muhtemel olan diğer sözler için bk. *tiltaĝ, anvant tiltaĝ, basutçı tiltaĝ* v.b.

XVIII.

S k r. *nidanā* sözü ile ifade edilmiş olan ve illet zincirini teşkil eden on iki sebep şunlardır:

1. *qarımaq, ölmek* (U II 513—15), *qarımaq, iglemek, ölmek* (U II 515—20), *qarımaq, iglemek* (U II 72—3) „ihtiyarlamak, ölmek“ = s k r. *jarā-maraṇa*.
2. *toĝmaq* (U II 55—3) „doĝmak“ = s k r. *jāti*.
3. *bolmaq* (U II 65—7), *kılınç* (U II 113) „olmak“ = s k r. *bhava*.

4. *tutyak* (U II 6₉—10), *tutyak nızvani* (U II 9₃₀—1), *tutyaklanmak* (U II 11₂—3) „tutmak, tutunmak“ = skr. *upādāna*.
5. *az almır* (U 11₁₅—12₁₇), *az almır ig* (TT VI 71 not), *az almır köngül* (TT VI 71 not), *az kılinç* (U II 11₁—5), *az bilig* (U II 12₃₀—13₂), *azlanmak* (U II 9₁₂—10₁₆), *az nızvani* (TT II B 18—22) „hırs“ = skr. *trṣṇā*.
6. *teginmek* (U II 12₁₆—18) „duymak, çekmek“ = skr. *vedanā*.
7. *bürtmek* (U II 10₁₅—22), *amranmak* (U II 6₁₄—16) „temas etmek“ = skr. *spars'a*.
8. *altı kaçığ orunlar* (U II 6₁₈—20) „altı methal mevkii“ = skr. *ṣad-āyatana*.
9. *at öng* (U II 12₁₅—21) „isim ve şekil“ = skr. *nāma-rüpa*.
10. *bilig köngül* (U II 12₂₀—22) „bilgili gönül (şuur)“ = skr. *yijñāna*.
11. *tavranmak* (U II 12₁₂—25) „davranmak“ = skr. *samskāra*.
12. *biligsiz köngül* (U II 12₂₃—24), *biligsiz bilge* (U II 4₉—5₁) „cehalet“ = skr. *avidyā*.

TÜRKÇEDE UZUN VOKALLER

*Ligeti Lajos, Budapest*¹

Bilhassa altay dilleri üzerinde mutahassıs olan macar âlimi Ligeti Lajos'un üç sene evvel türkçede uzun vokaller meselesi hakkında (*Magyar Nyelv* mecm. XXXIV, 3—4. cüz, mart - nisan, 1938, s. 65—76) neşrettiği makale türk dilciliğini yakından alâkadar eder. Ehemmiyetine binaen aynen tercüme edilen bu makalenin transkripsiyonu hakkında aşağıdaki noktaların tavzihine lüzum görülmüştür.

Ligeti'nin, makalesinde kullandığı fonetik transkripsiyon harflerini aynen almağa, maalesef, imkân bulunamadı. Macaristan'da ilmî ve bilhassa lişânî eserler neşriyatında her âlimin kullandığı ve hadd-i zatında bazan aynı sesi bir kaç türlü gösteren fonetik transkripsiyon harflerini tamamen işaret mümkün olduğu halde, matbaalarımızda bunu temin etmek şimdilik kabil değildir. Bizde henüz kabul edilen ilmî transkripsiyon alfabesi ise, fonetik ihtiyaçları göz önünde bulundurmadığından, bu sahadaki ihtiyaçların ancak bir kısmını karşılayabilmiştir. Bu itibarla bu makaledeki fonetik harfler için muharririn misal aldığı mehazlardaki seslerin bizce gösterilmesi mümkün karşılıkları bulunmuş, makalenin asıl ve mahiyetini değiştirmeyen bu fonetik transkripsiyon formülünü — ki Prof. Dr. Rahmeti Arat'm delâlet ve kıymetli yardımları ile tesbit edilmiştir — kullanmakta mahzur görülmemiştir.

Tercümede kabul edilen harflerle asıl makaledeki fonetik harflerin cetveli:

- 1 — $\bar{a}$ v.s.: $\bar{a}$ v.s. (uzun vokaller)
- 2 — e : $\bar{a}$ (açık e)
- 3 — $\bar{e}$: $\bar{e}$ (özbekçe, kapalı e ile i arasında telâffuz edilen uzun vokal)
- 4 — $\bar{i}$: $\bar{i}$ (çuvaşçada)
- 5 — $\bar{i}$: $\bar{e}$ (kısa i)
- 6 — $\bar{i}$: $\bar{e}$ (çuvaşçada)
- 7 — $\bar{i}$: $\bar{i}$ (çuvaşçada)
- 8 — $\bar{o}$, $\bar{o}$: $\bar{o}$, $\bar{o}$ (türkmencede)
- 9 — $\bar{o}$: ortasından çizilmiş $\bar{o}$ işareti (çuvaşçada)

¹ Bu makale macarca aslından *Tayyip Gökbilgin* tarafından tercüme edilmiştir.

10 — $\bar{u} : \bar{y}$ (uzun <i>u</i>)	14 — <i>ay</i> v.s.: <i>ai</i> , v.s.
11 — $\bar{u} : \bar{a}$ (kazancada <i>u o</i>)	15 — $\dot{g} : \gamma$ (arapça: $\dot{g}$)
12 — <i>a : y</i> (açık <i>u</i>)	16 — $\dot{h} : x$ (arapça: $\dot{h}$)
13 — $\bar{u} : \bar{u}$ (türkmencede)	17 — $\dot{k} : q$ (arapça: $\dot{k}$)

Tayyip Gökbilgin

Böhtlingk'in yakut lehçesi hakkında yazdığı eserin intişarından beri, diğer türk lehçelerinin kısa vokallerine (*a, ı, u, ü, e, i, o, ö*) mukabil, yakutçada bazı kelimelerde uzun vokaller ($\bar{a}, \bar{i}, \bar{ı}, \bar{u}, \bar{ü}$) veya diftonglar (*ie, uo, üö*) bulunduğu malûmdur.¹ Böhtlingk yakut lehçesinin fonetiğindeki bu başkalığı izah ederken, mişer (nişinovgrad) şivesinde buna mümasil görünen uzun vokallere işaret etmiş, fakat bu şayanı dikkat biri birine müvazi hadiseden daha şümüllü bir netice çıkarmamıştı. Böhtlingk'ten sonra yakutçadaki bu uzunluğu izah etmeği bir çokları tecrübe etmişlerse de, tatmin edici tek bir izah bulmaları mümkün olmamıştı; zira bu husustaki delillerini bugünkü türk lehçe ve şiveleri yardımı ile ispat etmek hiç bir suretle kabil değildi. Koybal, karagas, irtiş şivelerinde ve özbekçede müşahede edilen tek tük misallerle izah edilemeyecek olan uzun vokallerin mevcudiyetini bu suretle şüpheye düşürmüşler ve münakaşa mevzuu haricine atmışlardı. Neticede bugünkü türk lehçe ve şivelerindeki vokal sisteminin, bazı değişiklikler müstesna, muhafazakâr olduğu ve umumiyetle en eski türkçede tasavvur edilebilen hali aksettirdiği hakkında bir telâkki meydana gelmişti.

Bu suretle bir çıkmaza girmiş olan meselenin tetkikinde son zamanlarda umulmadık bir değişiklik husule gelmiştir. Bu değişiklik ilk istifade edilebilecek türkmence lügatlerin hazırlanmasıdır. O vakit türkologlar hayretle gördüler ki, bu büyük ve çok mühim, fakat şimdiye kadar tamamen meçhul kalmış türk şivesinde de uzun vokallere tesadüf olunmaktadır.²

¹ O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, StPbg., 1851, s. 133, 135 ve 143.

² Efganistan seyahatimden evvel, kısa türkmen eserlerinin zaten bulunacağını hesap ederek, A. P. P o t s e l u e v s k i y'in *Rukovodstvo dlya izuçeniya tarkmenskogo yazıka* (Aşgabaat, 1929.) unvanlı eserini temin etmiştim. Ele alır almaz, türkmencede uzun vokallerin sistematik bir şekilde bulunduğu ve yakutçadaki uzun vokallerle münasebattar olduğu dikkatimi celbetmiş ve bundan da mayıs 1936 da üniversitenin türkiyat enstitüsünde bahsetmiştim. Aynı senenin sonbaharında Prof. N é m e t h G y u l a'ya Efganistandan yazdığım bir mektupta türkmen ve yakut lehçelerindeki uzunlukların biri biri ile münasebetini daha kat'î bir şekilde bildirmiştim. Efganistandaki türkmenlerin dilinde de ayrıca uzun vokallere rastlanmakta ve, tesbit ettiğim gibi, rus kaynaklarının verintileri ile tamamen tatabuk etmektedir. M. R ä s ä n e n de, aynı suretle, 1937 ilk baharında intişar eden, fakat ancak aynı sene sonlarında, Efganistandan dönüşümde gördüğüm *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* (FUF, XXIV, 246—55) unvanlı makalesinde türkmence ve yakutçadaki uzunlukların bir birleri ile münasebattar olduğunu tesbit etmişti.

Bu hususta bir iki kelimeye münhasır mevzî bir mesele ile değil, bilâkis bütün kelimelere şamil olan kısa ve uzun vokaller sistemi ile karşı karşıya bulunduğumuz görüldü. Yalnız yakutça ve türkmencenin mukayesesi bile, tesadüfî veya sapa bir istikamette teşekkül etmiş bir hâdise karşısında olmadığımızı açıkça göstermektedir. Yakutçada da türkmencede de büyük mikyasta ve tamamen aynı kelimerde kısa ve uzun vokalleri görüyoruz.

Bahis mevzuu olan kelimelerin yakutçada mevcut olmadığı ahvalde de kısalık veya uzunluğa işaret edebilmeleri, türkmencedeki bu verintilerin (mu'tâ) ehemmiyetini bir kat daha artırmaktadır.

Türkmence ile sayıları büyük bir derecede çoğalan yakutçadaki uzunluğa ait malzemeyi bu mesele bakımından tetkik ederken, yukarıda zikredilen muhtelif lehçe ve şivelerdeki tek tük uzunlukların devamlı ve müselsel olduklarını veya yakut-türkmencedeki verintilere tetabuk ettiklerini gördüm. Şimdi sayılacak şivelerde, bazı kelimelere münhasır olmak üzere, uzunluklar görmekteyiz: Karagas, soyon, koybal, salbini, mişer (nijninovgrad), tatar, tura, tümen, kurdak, tobol, karakırgız, özbek I (kıpçak tipi), özbek III (Hive), türki (Kâşgar v. s.) ... Şayan-ı dikkattir ki, münşi dili tesmiye edilen ve meselâ Le Coq'un neşrettiği *Lî Kitâbî* gibi edebî türk dili de uzun vokallerin yazılış ve okunuşunun çok büyük nisbette olduğunu aksettiriyor. Daha garibi tamamen kısa vokallerden ibaret olduğu zannedilen kazan şivesinde Weil'in, plâklara alman metinlere dayanarak, bazı uzun vokaller göstermesidir. Diğer taraftan bunlar öyle kelimelerdir ki, yukarıda zikredilen şivelere göre de bu şekilde olmaları lâzımdır.

Tecrübe için ayrılmış fazla miktarda uzun vokalli malzemeyi bazı türk lehçe ve şivelerinde mukayese ve kontrol ederken, uzun vokalin tek tük olarak dahi bulunmadığı, bir kısmında bazı fonetik şekillerde hususî ve farklı bir halin müşahede edildiğini gördüm. Bu itibarla, uzun vokal bulunmayan oğuz şivelerinde (Anadolu, Azerbaycan, Kırım I), kaybolan uzun vokalin yerinde, meselâ kelime sonundaki sadalı konsonantlar (sonore) görmekteyiz (sonorlaşma hâdisesi): $-t > -d$, $-ç > -c$. Bu hâdise, en fazla, bugünkü şivelerde aynı fonetik şekilde bulunan, çift kelimelerde göze çarpmaktadır. Meselâ: aç- „açmak“: ac „aç“ $< \bar{a}ç$ | ot „ot“: od „ateş“ $< \bar{o}t$.

Türkmencede gösterilebilecek olan uzun vokallerin çuvaşça tezahürleri daha şayan-ı dikkattirler. Burada bir çok hususî hallerle karşılaşırız. Bu hususta söylenilecekler yukarıda oğuzcadan alman misallere raptede-

bilmek için, uzun vokalie başlayan kelimeler üzerinde duralım. Çuvaşçada bu gibi vaziyetlerde, bugünkü tasvsıfî nokta-i nazardan *v-* yahut *y-* protezini buluyoruz. Meselâ: *us'* - „açmak“: *vis'* - „acıkmak“ < *āç* | *ut* „at“: *yat* „ad, isim“ < *āt*.

Şu halde, şimdiye kadar söylediklerimizi hulâsa edersek, uzun vokallerin izinin, ya tam bir sistem halinde veya eski eserlerinde bulunabilen tek tük kelimeler olarak, bütün büyük şivelerde bulunduğunu (pseudo-uygur, oğuz, kıpçak, türkî, yakut) görüyoruz. Daimî bir temas neticesinde husule gelen bir karşılık olamayacak derecede bir birinden uzak bulunan şivelerde bile bu hale rastlanmaktadır. Türk şivelerinin bir kısmında tamamen veya kısmen kalmış olan uzun vokallere, şivelerin diğer kısmında aynı hâdiseyi başka, meselâ oğuz dillerinde kelime sonundaki vokalli sadahlaşma (sonorlaşma hâdisesi) ve çuvaş lehçesinin müteaddit tabakadan mürekkep hususî teşekkülü gibi, fonetik vasıtaların hissettirmesi daha büyük bir ehemmiyet vermektedir. Bu vaziyet karşısında hakikatte her hangi eski bir türkçe fonetik hâdisesi ile karşılaşmış olacağımızı, dolayısıyla tek tük kelimelerde bile müselsel bugünkü uzunluğu ve buna diğer vasıtalarla olan aksül'ameli düşünmemek mümkün olmuyor.

Eğer bu istidlâl yerinde ise, bu takdirde yalnız bugünkü şive ve ağızlarda değil, fakat eski dil yadigârlarında da, farzedilen bu eski türkçe uzun vokallerin izlerinin bulunması icap edeceği düşüncesine vasil olmamız imkânsızdır.

Evvelâ türkmen şivesi ile yazılmış yadigârları düşünebiliriz. Zira bu şivede uzun vokallere bugün de bol bol rastlanmaktadır. Ancak bu şivede yazılmış eski dil yadigârlarına bugün, maâl'efes, malik değiliz. Epeyce muahhar olan ve özbek, çağatay edebî şivelerinin imlâsı tesiri altında kalan Mahmud Kulî gibilerin eserlerinden ise, artık istifade edemeyiz.

Şu halde öyle eski bir metin aramız lâzım ki, bu, itibarî imlânın teşekkülünden evvele ait olsun. Bu suretle XI. asra ait Mahmud Kâşgarî'ye müracaat ettim. Üç nushalık İstanbul tabında gördüğümüz Kâşgarî türkçe kelimelerdeki vokalleri kısmen harekeliyor, kısmen vokal işareti ile (plene) gösteriyor. Bu günkü türk şivelerindeki uzun ve kısa vokalli kelimeleri Kâşgarî'nin kitabındakilerle mukayese ettiğim vakit, hayretle gördüm ki, Kâşgarî bu günkü uzun vokalleri vokal işareti ile gösteriyor, kısıları ise, sadece harekeliyor. Bilhassa bu uzatmayı gösteren hâdise *at* „beygir“, *āt* „isim“ tipindeki çift sözlerde çok sayan-ı dikkattir. Kâşgarî türkçe kelimeleri arap usulüne göre cezirler ve paradigmalara (*fa'ala* v.s.) ayırıyor. Bu itibarla uzun ve kısa

vokalli kelimeler kendiliğinden bir araya gelmiş bulunuyor. Kaydedilmelidir ki, cezirleri aynı olan ve aynı uzunlukta bulunan kelimelere, Kâşgarî'nin kitabında, vokalle veya konsonantla başladıklarına, fiil veya isim olduklarına göre, başka başka yerlerde tesadüf olunmaktadır. Kâşgarî uzunluk hakkında ayrıca da bahsetmektedir. Fakat yalnız uzun vokalli şekil kısa vokalliye nazaran, msl. bir lehçe farkını gösterdiği (*bezek* „süs“ ~ *bezek* | *beçenēg* „peçenek“ ~ *beçeneg* | *yığāç* „ağaç“ ~ *yığaç*), veya kısa ve uzun telâffuz arasında bir kararsızlık (*bīr* „bir“ ~ *bir* | *bīrt* „esirin efendisine hizmeti“ ~ *birt* | *tōrt* „dört“ ~ *tört* | *sāğlīg* „sağlık“ ~ *sağlīg*) müşahede edildiği vakit...¹ Şayan-ı dikkattir ki, Kâşgarî'de, uzun vokalli şeklinin kısa vokalli şekle tahavvül eden kelimelerin adedi epeyce çoktur. Bu, uzun vokallerin kısalmasının XI. asırda artık tamamen cereyan etmekte olduğunun bariz bir delilidir. Türkçedeki uzun vokaller

¹ Kâşgarî'nin maruf naşiri C. Brockelmann (*Mitteltürkischer Wortschatz, Bibliotheca Orientalis Hungarica* I. Bp., 1928.) uzunluğu gösterme meselesi ile kısaca meşgul oldu (IV—V. s.), *bīr*, *bīrt*, *yığāç* kelimelerinde Kâşgarî'nin uzun vokalleri gösterdiğini kabul etmekle beraber, kararsızlıklar ve ihtilâf gördüğü için, gene plene yazısı ile, onun kısa vokalleri işaret ettiği neticesine varıyor. Mamafih Brockelmann'ın bu husustaki Kâşgarî'den aldığı misalleri sıra ile gözden geçirelim:

1. *bīr* „bir“ ~ *bir*. Bu kelime 1,267-85 de (*tap-mün*) iki köklü konsonant ile başlayan, kısa vokalli kelimeler arasında rol oynuyor. Fakat Kâşgarî'nin kaydettiğine göre, *bir*'i buradan çıkarmak ve *manķūş* faslına koyarak uzun vokalle telâffuz etmek (yazmak değil), yani *bīr* olarak, mümkündür. *Manķūş* fasıllarında gösterilen kelimeler daima uzun vokal ihtiva ediyorlar (msl. 1, 45—50: *āp*, *āp-īn*) Kâşgarî'nin bu kaydı, aynı zamanda *manķūş* faslının plene yazı ile olan vokallerinin uzun telâffuz edilmesi icap ettiğinin bilvasıta bir işaretidir. 2. *bīrt* „esirin efendisine hizmeti“ ~ *birt*. Bu kelimeye evvelki fasla ilâve edilen üç köklü, konsonantla başlayan isimler arasında raslanıyor. Burada da Kâşgarî *birt* şekline mukabil *bīrt*'in (ve *ī* telâffuzunun) daha doğru olduğunu söylüyor. Kaydedelim ki, aynı fasılda diğer kelimelerle münasebettar olarak da böyle notları görüyoruz; meselâ *tōrt*, dört derken *tört* telâffuzunun daha doğru olduğunu söylediği gibi... Brockelmann *bīrt*'te uzun vokal olduğunu tasdik ediyor, fakat *bīrt* ~ *birt*'ten sonra müteakiben doğrudan doğruya bahsî geçen *tört* ~ *tört* için hayretle soruyor (M W. 215): „*Welche Aussprache meint K., wenn er sagt, es sei besser mit waw: twrrt?*“ 3. *jığāç* „ağaç“ ~ *jığaç*. XI. asırda imlâ farkının lehçe farkını bildirdiği muhtemel değildir. 4. *tap-mün*'e kadar olan kelimeler grupunu, *bir* ~ *bīr* den bahsederken, gördük. Brockelmann'ın, bu nevi kelimelerdeki uzun vokallerin işareti olan *alif*, *vav*, *yā*'yı bu grupta da yazabiliriz dediği Kâşgarî hakkındaki yeni kaydı, *bir* ~ *bīr*'de konkret olarak gördüğümüz aynı kararsızlık ve ihtilâta delâlet ediyor. - 5. Brockelmann'ın son kaydı, bir fasılda olan kelimelerin ne tam manası ile iki köklü, ne de tam bir üç köklü olmadığını, fakat telâffuzları kısa olduğu için, daha ziyade iki köklüler arasında yazılmak lâzım geleceğini bildiriyor. Bu fasılda (III. 140) hepsi üç fiil bulunuyor: *yīr*- „hakir görmek“, *yōr*- „açmak, çevirmek“, *yīl*- „yenilemek“. Bittabi bu kayıt bu üç kelimedede de uzunluğun kararsız ve mütehalif olduğunu gösteriyor. Bunun, ayrıca Kâşgarî'nin başka bir yerinde (III. 44,48) kısa vokalli kelimeler arasında da rol oynamasında görüyoruz.

meselesinin tetkikinde K â ş g â r î esas olmak üzere, harekelenmiş bütün türk lügatlerini ve metinlerini, bu meyanda İbn Mu h a n n â 'yı, eski osmanlıca dil yadigârlarını v.s. 'yi bahis mevzuu edeceğim.

Türk dil bilgisinin birinci derecedeki vazifesi muhtelif kaynaklarda dağınık bir halde bulunan uzun vokalli kelimelerin metodlu bir şekilde toplanması ve bilâhara hangilerinin en eski türkçe şekli aksettirdiğini, hangilerini, gene çok eski olmakla beraber, daha muahhar kıyas yolu ile vücuda gelmiş şekiller addederek, mevzuun haricinde telâkki etmek lâzım geleceğini münakaşa etmesidir. Mesele bundan sonra da ikiye, ilk veya ikinci, üçüncü v.s. hecelerde uzunlukların tetkiki safhalarına ayrılıyor.

Bu kısa makalede mevzuu yalnız ilk hecedeki uzun vokallere tahsis ve, meselenin bazı safhalarını tamamen izaha çalışmaksızın, aşağıdaki bir kaç misal üzerinde tetkikini tecrübe edeceğim. ¹

2. Uzun ve kısa vokalli çift kelimeler:

K., yak., tkm., miş., kur. (*Prob.* IV, 316), özb. (*NyK.* IV, 316) *ât* „isim“ | osm., azerb., krm. *ad* | çuv. *yat* | yukarıda zikredilen bütün şivelerde *at*, „at“ çuv. *ut*.

K., İM., miş., tkm. *ôt* „ateş“ | osm., azerb., krm. *od* | yak. *uot* çuv. *vut* | K., İM., yak., tkm. *ot* „ot“.

K. *āç-* „acıkmak“ *āç* „aç“ | tkm. *āç* | yak. *ās* | çuv. *vis'*, *viz'i-* | K., tkm., osm. *āç-* „açmak“ | yak. *as-* | çuv. *us'*, *us'*.

K., *bār* „var“ *vār* (oğuz şivesindeki şekli, Brockelmann'ın neşrinde yoktur, krş. I, 46: 13) | yak, tkm., kur. (*Prob.* IV, 133) *bār* | eski osm. *vār* (V a m b. 38) | türkî. *bār*, *wār* (Hartmann: *Ksz.* V, 173) | çuv. *pur-* | K., yak., tkm. *bar-* „gitmek“ | kur. *bār*, *bar-* (*Prob.*

¹ Misallerimi şu lehçelerden aldım: K â ş g â r î (K.), İbn Mu h a n n â, (İM.); yakut (yak., B ö h t l i n g k ve P e k a r s k i j lügatlerinden); türkmen (tkm., P o c e l u e v s k i y'in zikredilen kitabından ve A. A l i e v - K. B o r i e v, *Russko-turkmenskiy slovar*, Aşhabat, 1929 lügatinden); koybal, karagas, soyon, salbini, komandur (koyb., karag., soy., salb., knd.; C a s t r é n - S c h i e f n e r, *Versach einer kojbalischen and karagassischen Sprachlehre*, StPbg., 1857); nijinograd şivesi (ngd.; tercümede mişer: miş.) B ö h t l i n g k'in yakutça gramerinden); tura, kurdak (tura, kur.; R a d l o f f, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, IV., StPbg., 1872.); özbek (özb., H i v e; B u d e n z, *NyK.* IV, 316 ve K. M e n g e s, *Drei özbekische Texte*, *Der Islam* XXI, 145 s.; Efganiatan'da kıpçak tipindeki özbek şivesini qongrat veya qatağan koluna nazaran kendi topladığım kelimelerden zikrediyor ve bir * ile gösteriyorum); Kazan şivesi (kaz., G. W e i l, *Tatarische Texte*, nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten. Berlin-Leipzig, 1930); türkî (M. H a r t m a n n, *Ein türkischer Text aus Kasgar*, *KSz.* V, 161 s.; A. v o n L e C o q, *Osttürkische Gedichte und Erzählungen*, *KSz.* XVII, 50 s.; Ayn. ml., *Das Li Kitābi*, *KCSA*, I. 439 s., LK.).

IV, 127 v.s.) türkî *var-*, *war-*, *bar-* (Hartmann, *ayn. esr.*) | osm. *var-* | çuv. *pır-*.

K., kur. (*Prob. IV, 151*), selç., *tāş* „taş“ | tkm. *dāş* | yak. *tās* | karag. *tayş* | çuv. *tš'ul* | K. *taş* „diş“ | tkm. *daş* | yak. *tas* | çuv. *tul*.

K. *bāş*, *baş*, „çiban“ | tkm. *bāş* | yak. *bās* | karag. *bayş* | K. *baş*, *bāş* „baş“ | tkm., karag. *baş* | yak. *bas*.

K. *çīk-* „rutubetlenmek“ | tkm. *çīğ* „çiğ, şebnem“ | yak. *sīk* < ? mög. *çigig* | K., tkm. *çīk-* „çikmak“.

Şu aşağıdaki misaller bizzat hakikî uzunluğu gösteren kelimelendirirler:

K., tkm. *yāz* „bahar, yaz“ | yak. *sās* | kur. *yās* (*Prob. IV, 150*) çuv. *s'ur*.

Tkm. miş. *ķāl-* „kalmak“ | K. *ķal-* ve *ķāl* | yak. *hāl-* | çuv. *yul-*.

K., tkm., kur. (*Prob. IV, 129*) *ķān* „kan“ | soy., koyb. *kān* | yak. *hān* | çuv. *yun*.

K., tkm. *ķōr* „kar“ | yak. *hār* | çuv. *gur*.

K., tkm., miş. *ķāş* „kaş“ | yak. *hās*.

K., *ķās*, *ķāz* „ağaç kabuğu“ | koyb. *kās*; bu kelime bu iki yerden maada diğer bütün türk şivelerince tanınmıyor, fakat şu samoyed, daha doğrusu fin-ugur şekillerle krş.:

Samoy. *kās* (O.), *kasu* (T.), *kaza* (K.), *sesa* (Yen.);? fin-ugor: zürj. *katš'*, f. *kosku*, *koskus*, mac. *hārs* (Setälä, *Die Verwandtschaft, JSFOu. XXX, 5: 44*; Paasonen, *Beiträge: KSz. XV, 126*; Zsirai: *MNy. XXIV, 298*).

K., tkm. *ķāz* „kaz“ | yak. *hās* | karag. *kās* | çuv. *hur*.

Koyb. *sārēh*, *sāriğ*, *sārağ* „sarı“ | tkm. *sāri* | kur. *sāri* (*Prob. IV, 129*) | K. *sarığ* | yak. *arağas*.

Tkm. *ēdik* „çizme“ | soy. *ēdek* | karakır. *ōytük* (*KSz. II, 115*) | tura *ītik* (*Prob. VI, 86*) | kaz. *ītik* (*Weil, 52*) | K. *erük*.

K. *ķīn*, *ķīn* „km“ | tkm. *ķīn* | yak. *kīn* | çuv. *yīnī* || türk.> samoy. *şen*, *şen* (O.) *şen*, *şēn* (K.).

K. *tīş*, *tīş* „diş“ | yak. *tīs* | tkm., karag. *dīş* | ? çuv. *şil*.

K. *tīt*, *tīt* „kızıl çam, pinus larix“ | yak. *tīt*.

K., yak., tkm. *bīl*, „bei“ | özb. (qongr.*) *bēl*.

K. *bīr*, *bir* „bir“ | tkm. *bir*, fakat *ōn bīr* „on bir“ | yak. *bīr*.

K. *bīr-* „vermek“ *birt* „esirin efendisine hizmeti“ daha doğrusu *bīrt-* | yak. *bier-* | tkm. *bēr-* | özb. *bēr* (qongr.*), *biēr-* (qataq.*); özb. *bēr-* (Hive, Menges) | karag. *bēr-*, *bēr-* | miş. *bēr-*.

K., miş. *bīş* „beş“ | yak. *bies* | tkm. *bēş* | karag. *beys* | özb. *bēş* (qongr.*) | kaz. *bīs*' (Weil 49) bulgar kitabelerinde *bielem* „beşinci“.

K., tkm., miş. *bīşik* „beşik“ | karakır. *bēşik* (KSz. II, 114) | karag. *bēd'ik bēd'ek* | koyb. *bīzek, bīzik* | knd., salb. *bēzek* | kur. *būjik* (Prob. IV, 136) | özb. (qongr.*) *bēşik* | yak. *bisik*.

K. *īş* „arkadaş, dost“ | karag. *eyş* | kaz. *īs*' (Weil 6).

Karag. *eyş* „kurum, is“ | yak. *īs* | K. *iş* | kott *īt*.

K. *kīb* „suret, resim“ *kībi, kibi* „olarak, gibi“ | yak. *kieb* | selç. *gībi*.

K. *kīş* „samur“ | yak. *kīs* || türk. > samoy. *šī, sī* (O.), *šili* (K.), *sile* (K.), *ki* (T.).

K., baraba (Prob. IV, 1), tura (Prob. IV, 86), kur. (Prob. IV, 127) *tī-* „söylemek, demek“ | yak. *die-* | tkm., koyb., karag., miş. *dī-* | kaz. *dī-* (Weil 3).

K. *tīz* „diz“ | tkm. *dīz* | çuv. *t'ş'ır-, t'ş'ır-*.

K., tkm., miş. *yōk* „yok, hayır“ | yak. *suoh* | kaz. *yūk* (Weil 69) çuv. *s'uk*.

K., tkm., miş., selç. *yōl* „yol“ | yak. *suol* | koyb. *t'öl, t'ol* | kaz. *yül* (Weil, 89) çuv. *s'ul*.

K., tkm., miş., türki (LK.) *ōn* „on“ | yak. *uon* | kaz. *ūn* (Weil 21) | çuv. *vun, vunnī*.

Miş. *iöl-* „dolmak“ | yak. *tuol-* | tkm. *dōl* | kaz. *tül-* (Weil 16) | K. *tol-*.

K. *töz* „toz“ || krş. mog. *toğusun*.

K., koyb., türki (LK.) *kōk* „mavi, gök“ | yak. *küöh* | tura (Prob. IV, 100), kur. (Prob. IV, 136), miş. *kūk* | selç. *gōk* | tkm. *gōk* | kaz. *kūk* (Weil 19) | özb. (qongr.*) *kōk* | sarı uyg. *kyk* | çuv. *kivak*.

K. *kōl* „göl“ | yak. *küöl* | tkm. *kōl* | miş., kaz. (Weil 60) *kül* | çuv. *kül, küli*.

K. *kōn* „gön, işlenmemiş deri“ | tkm. *gōn* | tura (Prob. IV, 107), kur. (Prob. IV, 141) *kūn* || mog. *kōm* | samoy. *kob, kop* (O.).

Tkm. *kōrik* „körük“ | yak. *küört* | kur. *kū-* „şişmek“ (Prob. IV, 153) | K. *körük*.

K. *ōl* „yaş“ | tkm. *ōl, hōl* | yak. *üöl*.

K., türki *ōz* „öz, kalp, iç“ | yak. *üös* | tkm., özb. (qongr.*) *ōz* | kur. (Prob. IV, 127), tura (Prob. IV, 90) *ūs* | kur. *ūys* (Prob. IV, 153) | özb. (qatag*) *ōyz* | miş. *ūzek* | kaz. *ūz* (Weil 15) || mog. *öber, öbesün*.

K. *sōk-* „sövmek“ | yak. *üöh-* | tura (Prob. IV, 98), miş. *sūk-* | tkm. *sōk-* || mog. *sögege-*.

K., türkî (LK.), selç. *sōz* „söz“ | tura (*Prob. IV, 97*), kur. (*Prob. IV, 129*) *sūs* | özb. (qongr.*) *sōz*; özb. (Hive, Menges) *sōz* | miş. *sūz* | tkm. *sōz* | ? yak. *ös*.

K., *tört*, daha doğrusu *tört* „dört“ | yak. *tüört* | tkm. *dört* | miş. *dört* | kaz. *dürt* (Weil 49) koyb. *tört*, *tört* | tura (*Prob. IV, 89*), kur. (*Prob. IV, 131*) *türt* | özb. (qongr.*) *tört* | çuv. *tıvaDı*, *tıvattı*.

K., *tōş* (Brockelmann *tüş* okuyor.) „göğüs“ | karag. *töyş döyş* | yak. *tšös* | tkm. *dōş*.

K., tkm. *büz*, „buz“ | yak. *bās*, *mūs* | çuv. *pır* || mog. *mölsün*, *möi-sön*, *mösün*.

K. *tüz*, „tuz“ | yak. *tūs* | tkm. *düz* | çuv. *tıvar* || mog. *dabusun*.

K. *üç*, „uç, tepe“ | tkm. *üci* | osm., azerb. *uc* | çuv. *vış'*, *vışi*.

K. *küç* „güç, kuvvet“ | yak. *kūs* | tkm. *güyç*.

K. *süt*, „süt“ | yak. *ışt* | tkm. *süyt* | eski osm., azerb. *süd*.

K., kaç., soy., karag., yak. *tün*, „gece“ | karag. *dün* | tkm. *düyn*.

K., özb. (Hive.: *Nyk. IV, 316*) *tüş* „uyku, rüya“ | karag. *tüyş* | tkm. *düyş* | yak. *tül* | çuv. *tılık*, *tölök*.

K. *üç*, üç „üç“ | karag. *üyş* | türkî. *üç*, *üş* (LK., Le Coq, KSz. XVIII, 90) | çuv. *viz'i vis's'i* | yak. *üs* | tkm. *üç*.

K. *üt*, *üd* (oğuz), „delik“ | yak. *üt* || < *hüt.

Bu misallerden de anlaşılıyor ki, uzun vokal bulunan lehçe ve şive-lerde 1. Uzunluk kelimelerin bazı gruplarında, istisnasız bir şekilde, bütün dillerde muhafaza edilmiştir. 2. Uzun vokalli şekil diğer başka bir grupta bazı lehçelerde kısa vokalli ile münavebe ile kullanılıyor. 3. Nihayet bir üçüncü grupta toplanabilen kelimelerde de, yakutça (*üs* „üç“ birden fazla heceli kelimelerde bu kısalma hemen hemen umumîdir: *bisik* „beşik“ *arâğas* „sarı“), türkmence (*söz* „söz“ *göz*, „göz“ *gör-*, „görmek“) veya K â ş g a r î (*sarığ*, „sarı“ *tol-* „dolmak“) gibi lehçelerde aslen uzun vokalli bazı kelimelerin kısalması meydana gelmiştir. Bilhassa K â ş g a r î'de açıkça görülüyor ki, uzun vokallilerin kısalması eskiden beri cereyan eden bir haldir. Bu kısalma ameliyesi bu gün de devam etmekte, bazı şiveler de ise, artık tamamen sona ermiş bulunmaktadır.

3. Uzun vokallerin tanınması bizi türk dilinin fonetik tarihi ve altay dilleri mukayeseli dil bilgisinin bazı meselelerini, haline yaklaştırmaktadır. Bunu izah edecek umumî mahiyeteki bir meseleye işaret etmeğe müsaade edilsin.

R a m s t e d t yukarıdaki listede mevcut, *taş* „taş“ için altay esas dilinde original olarak **tal'* şeklini kabul ediyor.¹ Kelimenin sonundaki *l'* nin palatal karakteri, türk lehçe ve şivelerinde bir taraftan *taş* şekli diğer taraftan *l'* nin tesiri altında söz başındaki *t'* de palatalleşmiş olarak çuvaşça *t'ş'ul* ve moğulca *çilağun* şekillerini meydana getiren bir cereyanı tahrik etmiş imiş. R a m s t e d t altay esas dilindeki çuvaş - moğ. *r* ~ türkçe *z* vaziyetinde de palatal *r'*'yi aslı tip kabul ettiği için, türkçe *tuz* „tuz“ kelimesinin çuvaşçadaki inkişafını da bu suretle izah etmek lâzımdır. R a m s t e d t'e göre bu vaziyet iki tipi temsil eden iki misalde şu suretledir:

alt. **tal'* „taş“ $\left\{ \begin{array}{l} \textit{taş} \\ *t'al' > \textit{çuv. t'ş'ul, moğ. çilağun,} \end{array} \right.$

alt. **tur'* „tuz“ $\left\{ \begin{array}{l} \textit{tuz} \\ *tuyr > *tuyur > \textit{çuv. tivar.} \end{array} \right.$

Bu izah şüphesiz ki, çok manalıdır, fakat bütün sıra meseleye tatmin edici bir cevap teşkil edemiyor. Meselâ ne *r* ne de *l'* nin palatalleştirme tesirinin kabul edilemeyeceği ve tamamen umumî türkçe *tuz* çuvaşça *tivar* ile mutabakat eden türkçe *kök* „mavi, gök“ > *köyk > *köyük > çuv. *kivak* inkişafını nasıl izah edeceğiz? *şarı > çuv. *şuri* ~ moğ. *şira* 'da ki *ş* eğer mutasavver esas altay dilinde bulunan **sar'ı(ğ)* kelimesindeki *r* nin palatalleşen tesiri altında husule gelmişse, niçin bu kelime umumî türkçedeki *tuz* ~ **tur'* 'a göre olması lâzım gelen *sazığ yerine *sarığ* şeklinde yaşamaktadır? Umumî türkçede *taş* 'ın çuvaşça mukabili *t'ş'ul* olduğu halde, aynı fonetik şekilde bulunan *taş* „dış“ m mukabilinin *tul* olmasının sebebi nedir? Eğer birinin başındaki *t'* yi mefruz *l* palatalleş-tirmişse, niçin diğer kelimedeki *t'* yi yapmamıştır?

Bu inkişafın *r'* ve *l'* tarafından değil, uzun vokallerin palatalleşmiş olmasından neş'et ettiğini tasavvur edersek, bütün bu güçlükler ortadan kalkar.² Palatalleşmeği R a m s t e d t'in kullandığı manada kabul ettiğimi ilâve edeyim.

¹ G. J. R a m s t e d t, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, JSFOn. XXXVIII, 1: 13—9, 31—2 ve *Die Palatalisation in den altaischen Sprachen* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XXVII, 1932), 249—50.

² Altaycadaki mukayeseli malzemenin bir kısmını göz önünde bulundurunca, en eski türkçede *i* diftonglu şekillerini kabul etmemiz imkânsız değildir. Bu hal çok erkenden bir çok türk lehçe ve şivelerinde uzun vokalleri doğurmuş, çuvaşçada ise, doğrudan doğruya bu şekil yukarıda gösterilen şekilde inkişaf etmiş olacaktır. Muhakkak ki, meselâ altay ana dilindeki *taβis* „toz“dan bilâhara *ioys, *ioyz* (*tojr) meydana gelmiştir. Şu halde

Burada bahis mevzuu olabilecek misalleri toplarsak, görürüz ki, labial ve illabial vokaller başka başka türlü palatalleşmişlerdir $\bar{a}$ ($\bar{e}$, $\bar{i}$, $\bar{ı}$)' dan ia (ie , ii , iu), $\bar{o}$, $\bar{\bar{o}}$, $\bar{u}$, $\bar{\bar{a}}$ den ise oi , $\bar{o}i$, ui , $\bar{u}i$ olmuştur. İşte bir kaç misal:

- $\bar{a}s$ „kakım“ (K.) > çuv. $*ias$ > yus .
- $\bar{a}t$, „ad, isim“ > çuv. $*iat$ > yat (fakat at „at“ > çuv. ut).
- $t\bar{a}\bar{s}$ „taş“; $*t\bar{a}l$ > çuv. $*t\bar{i}al$ > $*t\bar{s}al$ > $t'\bar{s}'ul$ (fakat $ta\bar{s}$ „dış“, $*tal$ > çuv. tul).
- $s\bar{a}r\bar{i}ğ$ „sarı“ > çuv. $*s\bar{i}ar\bar{i}(ğ)$ > $*\bar{s}ar\bar{i}$ > $\bar{s}ur\bar{i}$.
- $s\bar{a}z$ „çamur“; $*s\bar{a}r$ > çuv. $*s\bar{i}ar$ > $*\bar{s}ar$ > $*\bar{s}ur$.
- $k\bar{a}n$ „kan“ > çuv. $k\bar{h}ān$ > $*k\bar{h}ian$ > yun .
- $k\bar{a}nat$ „kanat“ (tkm.) > çuv. $*k\bar{h}ānat$ > $*k\bar{h}ianat$ > $*yanat$ > $s'unat$.
- $k\bar{a}l$ „kalmak“ > çuv. $*k\bar{h}āl$ > $*k\bar{h}ial$ > yul
- $k\bar{a}r$ „kar“ > çuv. $*k\bar{h}ār$ > $*k\bar{h}iar$ > $*yur$.
- $k\bar{i}n$ „kın“ > çuv. $k\bar{h}īn$ > $k\bar{h}iun$ > $y\bar{i}n\bar{i}$.
- $k\bar{o}yug$ „koyu, sık“ (karag.) > çuv. $*k\bar{h}ōyu(ğ)$ > $k\bar{h}ioyu$ > $y\bar{i}v\bar{i}$.

İlk hecedeki uzun $\bar{a}$ için verilen misalleri tetkik ettiğimiz zaman görüyoruz ki, büyük bir kısmında yakutça ve çuvaşçada (veya yalnız birinde) mukabili $\bar{i}$ 'dir :

- $\bar{a}y$ „ay, kamer“ ~ yak. iy .
- $\bar{a}r\bar{i}k$ „zayıf“ (koyb.) ~ çuv. $ir\bar{h}an$ | yak. ir - „zayıflamak“.
- $y\bar{a}r$ „yar, sahil“ ~ yak. $s\bar{i}r$ | çuv. $s'iran$.
- $k\bar{a}nat$ „kanat“ ~ yak. $k\bar{i}nat$.
- $s\bar{a}ğ$ „sıhhatli“ ~ çuv. $siv\bar{i}$.
- $t\bar{a}mur$ „gök“ ~ yak. $t\bar{i}mur$ | çuv. $t\bar{i}mar$.
- $t\bar{a}na$ „dana“ (tkm.) ~ çuv. $t\bar{i}na$

Bu hâdise ile münasebettar olarak yalnız bir delilimiz var. Bu da çuvaşçada $a > \bar{i}$ tahavvülünün bugünkü şeklinde ancak bu dilde $ti > \bar{c}i$, $si > \bar{s}i$ değişmesi nihayete erdikten sonra vukua geldiğidir. Çuvaş-

en eski türkçe hareket noktası bu olmak lâzımdır: $toyz$ ve bundan türk şivelerinin bir çoğunda $t\bar{o}z$, muahharan kısalarak, $\bar{r}oz$ olmuştur; çuvaşçada bu halde $*toyr$ hareket noktasıdır, fakat altay ana dilindeki şekle o kadar yakın olan $t\bar{i}var$ 'ı her halde hususî bir şive halinde yaşamakta iken, iktisap etti. Yalnız şu kadar var ki, bazı ahvalde, böyle bir irca amelîyesine bizzat altay mukayeseli dilciliği itiraz etmektedir: meselâ türkçe $t\bar{a}\bar{s}$, $*t\bar{a}l$ „taş“ tipinde altayca bir $*t\bar{i}\bar{s}al$ 'ı tasavvur etmek mümkün değildir. Fakat cay-i sualdir ki, moğulca $boor$, bor „kil“ ∞ türkçe $b\bar{o}r$ (K., tkm., özb. $b\bar{o}r$; yak. $b\bar{u}or$) gibi hallerde altayca bir $*bo\bar{s}er$ şeklini kabul edebilir miyiz? Moğulca karşılığı olmayınca, mücerret kalan türkçe yok „yok“ grubunda ise altayca bir $yob\bar{i}k$ şeklini keyfî bir hareket noktası ittihaz etmek cür'etkâr ve sebepsiz bir iş olur. Bu itibarla, şimdilik yukarıda zikredilen bütün misallerde en eski türkçede uzun vokalli şeklin mevcudiyetini daha uygun görüyorum. Bu meselede son sözü bittabi müstakbel inceden inceye tetkikat söyleyecektir.

ça - yakutçadaki $i < a$ tebadülünün uzun vokaller meselesi ile alâkasını, aneak, ihtiyatla zikrediyorum. Zira bir çok misallerden bir kısmında uzun vokali, bu gün için, göstermiyorum. R a m s t e d t i 'yı, bunu takiben gelen i, l, r veya y 'nin tesirine hamlederek, izaha çalışıyor; fakat bu izah tarzı sarih olarak tatmin edici değildir; çünkü evvelki kelimelerdeki hâdiselerin hiç birinin bulunmadığı *hıp-* „kapamak, yakalamak“ $\sim$ *kap-hıt-* „sertleşmek, katılaşmak“ $\sim$ *kat-* | *sivih* „yakm“ $\sim$ *yağuk* | *tına* „dana“ $\sim$ *tana* | *sıp-* „bağlamak“ $\sim$ *sap-* | *sıv* „sağ, sıhhatli“ $\sim$ *sağ* gibi bu çuvaşça mukabillerin o halde sebebi nedir?

Mesele ne şekilde olursa olsun, türkçe *sarığ* $\sim$ mog. *şıra* kelimelerini doğrudan doğruya bu $a > i$ tebadülü ile izah edeceğim. Çuvaşça ve moğulcada aynı olan bu nevi kelimeler menşelerine nazaran biri birinden esaslı surette ayrılıyorlar. Çuvaşça *t's'ul* „taş“, *şur* „çamur“ *şurî* „sarı, beyaz“ doğrudan doğruya **tial*, **şiar*, **şiarı(ğ)* şekillerinden meydana gelmiştir; moğulcada ise, **tala-(ğun)* „taş“, **sarui*, **saruga* „toprak, çamur“ **sara* „sarı“ şekillerinden evvelâ **tıla-(ğun)*, *sıruı*, (*sıruğa*) ve *sıra* oldu ve bu şekilde epeyce bir zaman da yaşadılar; ancak muahhar, ikinci bir *ti > çî*, *si > şî* tebadülü ile, aynı zamanda bu günkü şekillerini aldılar.

II. Labial vokaller için burada şu misalleri vereceğim :

*ös „kavak“ $>$ çuv. **oys* $>$ **oyus* $>$ *ivis*.

töz „toz“ (k.) $\sim$ **toyz* $\sim$ **toyuz* $\sim$ **tovuz* || krş. mog. *toğusun* $<$ **toğusun*.

kōbek „göbek“ (tkm. *gōbek*) $>$ çuv. **köybe* (k) $>$ **köyübe* $>$ *kivaBa*
kōk „gök, mavi“ $>$ çuv. *köyk* $>$ **köyük* $>$ *kivak* || mog. *köke* $<$
türk; kökün sonundaki ses için krş. uyg. *kılınç* „suç, günah“ $>$ mog.
kılınça $>$ *kilinça*, *kilinçe*

kōz „köz, ateş halinde kömür“ (K.); **kōr* (krş. osm. *kör*) $>$ çuv.
köyr **köyür* $>$ *kivar*.

öz „öz, kendi“; **ör* $\left\{ \begin{array}{l} *öyz \sim *öyüz \sim *övüz \parallel \text{krş. mog. } öbes-ün < \\ *öyür > *öyür > *övür > \text{çuv. } ivar > var \parallel \text{krş.} \\ \text{mog. } öber, öger < *öber. \end{array} \right.$

tört „dört“ $>$ çuv. **töyrt* $>$ **töyürt* $>$ *tivaDî*.

tüz „tuz“; **tūr* $\left\{ \begin{array}{l} *tuyz \sim *tuyuz \sim *tuvuz \parallel \text{krş. mog. } dabu-sun \\ *tuyr > *tuyur > tuvar > \text{çuv. } tivar. \end{array} \right.$ $<$ **daβus-un*

Yalnız yukardaki bir kaç misali dikkate almakla da çuvaşça ve moğulcada nihaf kelimelerin tetabuk ettiğinin farkına varırız. Bununla beraber bundan gene müşterek bir çuvaşça ve moğulca inkişaf manası çıkarmak hata olur. Çuvaşça şekilleri en eski telâkki etmek bile bahis mevzuu olamaz: Bu meselede birinci kriteriyumumuz çuvaşça -y- > -v- tebadülüdür, ki bu, çuvaşça *pi̇va-* „boyamak“ < *buva-* 'nm da ispat ettiği gibi, çok muâhhardır (*köyk > *küyk macar dilinin çuvaşçadan gelen kelimeleri arasında da mevcuttur : R. *keyk* > *kēk*); bu söz original kelimelere dahil olsa idi, en eski türkçe *boða-*'daki *ð-*'nin çuvaşçada -r-'ye teka-bül etmesi lâzım gelirdi.

Çuvaşça ve moğulca kelimelerde, bundan başka muhtelif devirlere, muhtelif bilâvasıta sebeplere irca edilebilen konvergans bir inkişafı karşılaşıyoruz. Çuvaşça kelimeler en eski türkçe şekillerin kıyası bir şekilde inkişafı, moğulcaları ise, türkçeden ziyade altay dillerine yakın olan en eski moğulca şekillerin akisleridirler. Toplanan ve tetkik edilen misallere dayanarak, en eski türkçede bir heceli, uzun vokalli şekilleri *ōz „öz“, *tōz „toz“, *tāş „taş“, belki de *ōyz, *toyz v.s. gibi haller de kabul edeceğiz.¹ En eski moğulcada ise, bugünkü bildiklerimize göre, aynı halde *ōβes, *ōβer „öz, kendi“ ve *toβus „toz“ şekillerini tasavvur etmemiz lâzımdır. Altay ana dilinde en eski türkçe ve en eski moğulca şekiller daha uzun, en eski moğulca ile umumiyet itibarıyla aynı müşterek bir şekle rastladılar. Altay ana dilindeki bu *toβus* „toz, toprak“ kelimesinin bir müştakki bugünkü türkçedeki *toprak* tarançide *topa* „aynı“ kelimesidir; tıpkı moğulcadaki *toğuruğ* < *toβurağ gibi. Bununla beraber bugünkü türkçe *toz* ve *toprak* ancak altay ana dili vasıtası ile biri biri ile münasebattardır, en eski türkçeye ayrı, iki muhtelif söz olarak girmiştir.

¹ *i* diftonglu şeklin tasavvurunun da ortaya çıkmayacağı en eski türkçedeki uzunlukları ayrı gruba alıyorum; zira altay ana dilindeki mukabili de basit, diftonglu olmayan (-*i*, -*β*) bir uzun vokaldir.